

รายงานฉบับสมบูรณ์

โครงการวิจัยแบบมีส่วนร่วมเรื่อง การสังเคราะห์องค์ความรู้ของชุมชน
กฎระเบียบของชุมชน และวิธีปฏิบัติที่ดีของเครือข่ายชุมชนที่ดำเนินงานเกี่ยวกับ
การอนุรักษ์ฟื้นฟูทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมบนพื้นที่สูง
กรณีศึกษา บ้านปางจำปี ตำบลห้วยแก้ว อำเภอแม่ออน จังหวัดเชียงใหม่

Synthesis of Local Wisdom, Rules and Regulations, and Best Practices of Northern
Highland Communities' Networks on Natural Resources and Environmental
Conservation: A Participatory Research at
Baan PangJamPee, MaeOn, Chiangmai, Thailand.

แผนงานวิจัย : วิจัยปฏิบัติการในพื้นที่ขยายผลโครงการหลวง

คณะผู้วิจัย

สังกัด

1. ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.ปรารธนา ยศสุข วิทยาลัยบริหารศาสตร์ มหาวิทยาลัยแม่โจ้
2. นายปณิธิ บุญสา สำนักงานประสานงานวิจัยเชิงบูรณาการ มหาวิทยาลัยแม่โจ้
3. นายวีรพงศ์ สมิตจิตต์ สำนักงานประสานงานวิจัยเชิงบูรณาการ มหาวิทยาลัยแม่โจ้
4. นางสาวอังคณา ทาลัดชัย สำนักงานประสานงานวิจัยเชิงบูรณาการ มหาวิทยาลัยแม่โจ้
5. นางสาวนิตยา ไปธาวงค์ สำนักงานประสานงานวิจัยเชิงบูรณาการ มหาวิทยาลัยแม่โจ้
6. นางอภิญญา จิตรวงศ์นันท์ ชูตะ สำนักงานประสานงานวิจัยเชิงบูรณาการ มหาวิทยาลัยแม่โจ้
7. นางสาวเกศสุดา สิทธิสันติกุล สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) สำนักงานภาค
8. นางสาวสุภาวดี ทรงพรพาณิชย์ โครงการประสานงานวิจัยเพื่อพัฒนาการท่องเที่ยวโดยชุมชน
9. อาจารย์กฤษตรี สุนันดา วิทยาลัยบริหารศาสตร์ มหาวิทยาลัยแม่โจ้

คำนำ

การวิจัยแบบมีส่วนร่วมเรื่องการสังเคราะห์องค์ความรู้ ระเบียบของชุมชน และวิถีปฏิบัติที่ดีของเครือข่ายชุมชนที่ดำเนินงานเกี่ยวกับการอนุรักษ์ฟื้นฟูทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมบนพื้นที่สูงครั้งนี้ได้เลือกศึกษาชุมชนที่มีการปฏิบัติที่ดี (Best Practices) ในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมจำนวน 5 ชุมชน ที่มีความแตกต่างทั้งด้านภาษา วัฒนธรรมและบริบทของพื้นที่ภายใต้การทำงานแบบมีส่วนร่วมกับชุมชน ซึ่งข้อมูลจากการศึกษาวิจัยทั้งหมดคณะผู้วิจัยได้นำไปประมวล สังเคราะห์เป็นองค์ความรู้และวิถีปฏิบัติที่ดีของชุมชนทางด้านการจัดการทรัพยากร เพื่อนำองค์ความรู้ไปขยายผลยังชุมชนในพื้นที่ปฏิบัติงานและพื้นที่ขยายผลของโครงการหลวงให้ชุมชนเหล่านั้นมีแนวทางในการดำเนินงานเกี่ยวกับการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมให้ดียิ่งขึ้น

ทางคณะผู้วิจัยใคร่ขอขอบคุณผู้นำ เกษตรกร แม่บ้าน เยาวชนและผู้เฒ่าผู้แก่ชุมชนทุกท่านที่เห็นความสำคัญและเข้ามามีส่วนร่วมในการถ่ายทอดองค์ความรู้ในการจัดการทรัพยากรในมิติต่างๆภายใต้บริบทของชุมชนที่เป็นอยู่จนสามารถเรียบเรียงออกมาเป็นองค์ความรู้ที่สามารถนำกลับไปใช้ในชุมชนและขยายผลไปยังชุมชนอื่นๆได้ อนึ่ง หากมีข้อผิดพลาดประการใดเกี่ยวกับการนำเสนอข้อมูลจากการศึกษาวิจัย คณะผู้วิจัยขออภัยขอรับความผิดพลาดนั้นทุกประการ

คณะผู้วิจัย

กันยายน 2550

สารบัญเรื่อง

	หน้า
คำนำ	ก
สารบัญเรื่อง	ข
สารบัญภาพ	ค
ตอนที่ 1 บริบทชุมชน	
ลักษณะทางกายภาพ	1
ประวัติศาสตร์ชุมชน	2
ลักษณะทางสังคมและเศรษฐกิจ	3
ตอนที่ 2 พัฒนาการการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ	
สภาพทั่วไปของทรัพยากรธรรมชาติ	14
พัฒนาการการจัดการทรัพยากรของชุมชน	18
ผลและบทเรียนที่เกิดจากการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ	28
ตอนที่ 3 ภูมิปัญญาในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ	
ลักษณะ ประเภทของการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ	31
ผลและบทเรียนที่เกิดขึ้นจากการใช้ภูมิปัญญา (Out put & lesson learned)	47
ตอนที่ 4 กฎ กติกาในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ	
พัฒนาการของการกำหนดกฎ กติกาของชุมชน	49
กฎ กติกาของชุมชน	51
การมีส่วนร่วมของชุมชนในการกำหนดกฎ กติกา	55
ระเบียบ กฎ ข้อปฏิบัติที่ดีของชุมชนในการจัดการทรัพยากร	55
ข้อปฏิบัติที่ดีของชุมชนที่สามารถขยายผลสู่ชุมชนอื่น	55
เงื่อนไข ปัจจัยความสำเร็จของการจัดการทรัพยากรสู่ความสำเร็จของการ มีกฎ ระเบียบที่ดี	56
ตอนที่ 5 บทสรุป	58
บรรณานุกรม	60

สารบัญภาพ

ภาพ		หน้า
1	แผนที่ชุมชนปางจำปี ตำบลห้วยแก้วกิ่งอำเภอแม่ออน จังหวัดเชียงใหม่	1
2	วัดปางจำปี หรือ อารามคันธารวิเวก	4
3	โรงเรียนบ้านปางจำปี ปัจจุบันเป็นโรงเรียนร้าง	7
4	อาชีพหาของป่าเป็นอาชีพหลักของคนในชุมชน	9
5	สภาพชุมชนปางจำปี	13
6	สภาพการใช้ที่ดินของชุมชนที่ทำการเกษตรบริเวณที่ราบเชิงเขา	14
7	ลักษณะป่าเบญจพรรณของชุมชน	16
8	ลำน้ำแม่ลายน้อยแม่น้ำสายหลักของชุมชน	18
9	การเผาทำลายป่าของชุมชน	19
10	สภาพลำน้ำแม่ลายน้อยในฤดูแล้งก่อนการทำงานวิจัย	23
11	เดินสำรวจลำน้ำแม่ลายน้อยและลำน้ำสาขาร่วมเก็บข้อมูลสายน้ำที่แห้ง	25
12	นำข้อมูลที่ได้มาสรุปประมวล วิเคราะห์และนำเสนอต่อชุมชน	27
13	อุทยานการเรียนรู้ชุมชนคนรักป่าบ้านปางจำปี	29
14	ลักษณะลำต้น(ซ้าย)และกอ(ขวา)ของไผ่บง	32
15	การนั่งห้อยยี่งสัตว์เพื่อนำมาเป็นอาหาร	35
16	ลักษณะใบตองอ่อนที่นำมาทำมวนบุหรี่	37
17	ใบตองที่เตรียมนำไปจุ่มกับความร้อน	37
18	การใช้ประโยชน์จากไม้ไผ่	38
19	การขุดบ่อทรายของชุมชนที่ยังคงเหลืออยู่ ซึ่งการขุดบ่อทรายจะขุดบริเวณริมลำน้ำแม่ลายน้อยเพื่อให้ทรายช่วยกรองน้ำก่อนที่จะใช้บริโภค ซึ่งปริมาณน้ำน้ำแม่ลายน้อยมีค่อนข้างมากในช่วงฤดูฝน	41
20	พิธีบวชป่าสืบชะตาน้ำครั้งแรกที่ทำแบบเรียบง่าย	46
21	ข้าวห่อที่แต่ละบ้านนำมาขอมกันในงานบวชป่าสืบชะตาน้ำ	46
22	ป้ายแสดงกฎข้อห้ามจับสัตว์น้ำอย่างเด็ดขาด	54

ตอนที่ 1: บริบทชุมชน

1.1 ลักษณะทางกายภาพ

บ้านปางจำปี ตำบลห้วยแก้ว จังหวัดเชียงใหม่ เป็นหมู่บ้านที่อยู่ห่างจากเมืองเชียงใหม่ ประมาณ 50 กิโลเมตร เดินทางมาตามทางหลวงหมายเลข 118 ผ่านศูนย์ศึกษาและพัฒนาห้วยฮ่องไคร้ อันเนื่องมาจากพระราชดำริ มาถึงแยกป้อมยามบ้านแม่เตาดิน แยกขวาเข้าสู่บ้านแม่เตาดิน อีกประมาณ 10 กิโลเมตร ถึงสามแยกหน่วยจัดการต้นน้ำแม่ลายน้อยเลี้ยวซ้ายเข้าสู่ชุมชนปางจำปี ระยะทางประมาณ 7 กิโลเมตร

บ้านปางจำปีประกอบไปด้วย 5 กลุ่มบ้าน (ชาวบ้านเรียกว่า“ป๊อก”) ได้แก่ ป๊อกท่าทราย ป๊อกกล้วยน้ำ ป๊อกปางจำปี ป๊อกปางตะเคียน และป๊อกบ้านพร้าว

อาณาเขตติดต่อ

ทิศเหนือ ติดต่อบ้านเปียน ตำบลเทพเสด็จ อำเภอดอยสะเก็ด จังหวัดเชียงใหม่

ทิศใต้ ติดต่อ เขตป่า

ทิศตะวันออก ติดต่อบ้านปางไฮ ตำบลเทพเสด็จ อำเภอดอยสะเก็ด จังหวัดเชียงใหม่

ทิศตะวันตก ติดต่อบ้านแม่เตาดิน ตำบลห้วยแก้ว กิ่งอำเภอแม่ออน จังหวัดเชียงใหม่

ภาพ 1 แผนที่ชุมชนปางจำปี ตำบลห้วยแก้ว กิ่งอำเภอแม่ออน จังหวัดเชียงใหม่

1.2 ประวัติศาสตร์ชุมชน

บ้านปางจำปีเดิมรวมอยู่หมู่บ้านแม่เตาหิน หมู่ 4 ตำบลห้วยแก้ว กิ่งอำเภอแม่อน จังหวัด เชียงใหม่ ต่อมาประมาณปี พ.ศ. 2499 จำนวนประชากรเพิ่มขึ้นจึงได้แยกการปกครองออกมาตั้งเป็น หมู่บ้านปางจำปี หมู่ 7 ตำบลห้วยแก้ว มีครัวเรือนรวม 87 ครัวเรือน ประชากรจำนวน 279 คน ประชากรส่วนใหญ่ประกอบอาชีพ รับจ้าง หาของป่าและทำการเกษตร

ด้วยสภาพพื้นที่ของชุมชนที่แวดล้อมไปด้วยหุบเขา คนในชุมชนส่วนใหญ่จึงประกอบอาชีพ และดำรงชีวิตที่อาศัยอยู่กับธรรมชาติ อาทิ หาหน่อไม้ เก็บเห็ด เก็บพืชสมุนไพร ลำสัตว์ และอีก ส่วนหนึ่งก็ปลูกพืชสวน พืชไร่ในพื้นที่บริเวณรอบๆชุมชน

ที่มาของชื่อบ้าน

ที่มาของชื่อ “ปางจำปี” มาจากการเรียกลักษณะของหมู่บ้านที่แต่เดิมเป็นป่ามีต้นไม้อายุ รกร้าง มีต้นจำปีต้นใหญ่กลางหมู่บ้าน ชาวบ้านที่อยู่ห่างออกไปอีกหลายหมู่บ้านมักจะแวะพักที่ต้น จำปีก่อนที่จะเดินเข้าไปในเมือง อีกทั้งยังเป็นที่พักของ ม้า – วัว ที่บรรทุกของมาขาย ชาวบ้านจึง เรียกจุดแวะพักตรงนี้ว่า ปาง (ที่พัก) จำปี ต่อมาชาวบ้านมาตั้งบ้านเรือนเพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ จึงกลายเป็น หมู่บ้านปางจำปี จนถึงปัจจุบัน ปัจจุบันต้นจำปีที่เคยเป็นสัญลักษณ์ของหมู่บ้าน ได้ถูกตัดไปแล้วจน ไม่หลงเหลือร่องรอย

การอพยพ การตั้งถิ่นฐาน

จากสภาพการตั้งถิ่นฐานของชุมชนปางจำปีซึ่งแต่เดิมมีเพียงไม่กี่หลังคาเรือนและอยู่ภายใต้ การปกครองของบ้านแม่เตาหิน ต่อมาเมื่อหลายครอบครัวเริ่มเข้ามาตั้งถิ่นฐานมากขึ้นจึงแยกตัวเป็น ชุมชนอีกชุมชนหนึ่ง ข้อสันนิษฐานของคนในชุมชนเบื้องต้นได้เกี่ยวกับการที่คนอพยพย้ายถิ่นฐาน เข้ามาตั้งบ้านเรือนอยู่มากขึ้นเนื่องจากสภาพพื้นที่แต่เดิมเป็นป่าที่อุดมสมบูรณ์ มีลำน้ำแม่ลายน้อย ไหลผ่านชุมชนตลอดทั้งปี

ความอุดมสมบูรณ์ของผืนป่าและสายน้ำจึงมีส่วนสำคัญอย่างยิ่ง ทำให้มีประชากรมากขึ้น เพราะนั่นหมายถึงการมีอาหารบริโภคตลอดทั้งปีโดยการพึ่งพาอาศัยป่าและน้ำ สืบเนื่องจากการตั้ง บ้านเรือนของคนในชุมชนจะตั้งอยู่ใกล้ๆ ริมน้ำไม่ว่าจะเป็นลำน้ำแม่ลายน้อยสายหลักหรือลำห้วย สาขา ตลอดจนการจับจองที่ทำกิน ที่สวนไร่นาของคนที่นี่อาศัยอยู่ในชุมชนตั้งแต่เริ่มก็มักจะอยู่ริม สองฝั่งลำน้ำเป็นส่วนใหญ่ แสดงให้เห็นว่าการตั้งถิ่นฐานบ้านเรือนของคนในชุมชนมักจะอาศัยลำ น้ำเป็นหลัก

ประชากรของหมู่บ้านปางจำปีกว่า 98 % เป็นคนพื้นเมืองที่มีทั้งตั้งรกรากเดิมอยู่ที่หมู่บ้าน เมื่อครั้งแยกหมู่บ้านมาจากบ้านแม่เตาดินและอพยพย้ายเข้ามาสมทบจากหมู่บ้านอื่นๆ ยกตัวอย่าง เช่น แม่ฮ้อยน้อย ปีกปางตะเคียนที่ได้เล่าถึงการโยกย้ายมาอยู่ของครอบครัวว่า ย้ายมาอยู่ที่นี่เพราะ ลูกชายมาจำพรรษาอยู่ที่วัด ตั้งแต่ลูกชายอายุได้ 7 ขวบ จนเดี๋ยวนี้ก็อยู่ที่ปีกปางตะเคียนมากกว่า 40 ปีแล้วยังไม่ได้ย้ายไปไหน อีกประมาณ 2-3 ครอบครัวก็มีภรรยาเป็นชาวเขาเผ่าปกาเกอะญอที่ย้ายมาจากอำเภออมก๋อย เพราะคนปางจำปีเคยไปทำงานที่นั่น ปัจจุบันได้พูดคำเมือง และกลายเป็นคนเมืองแล้ว

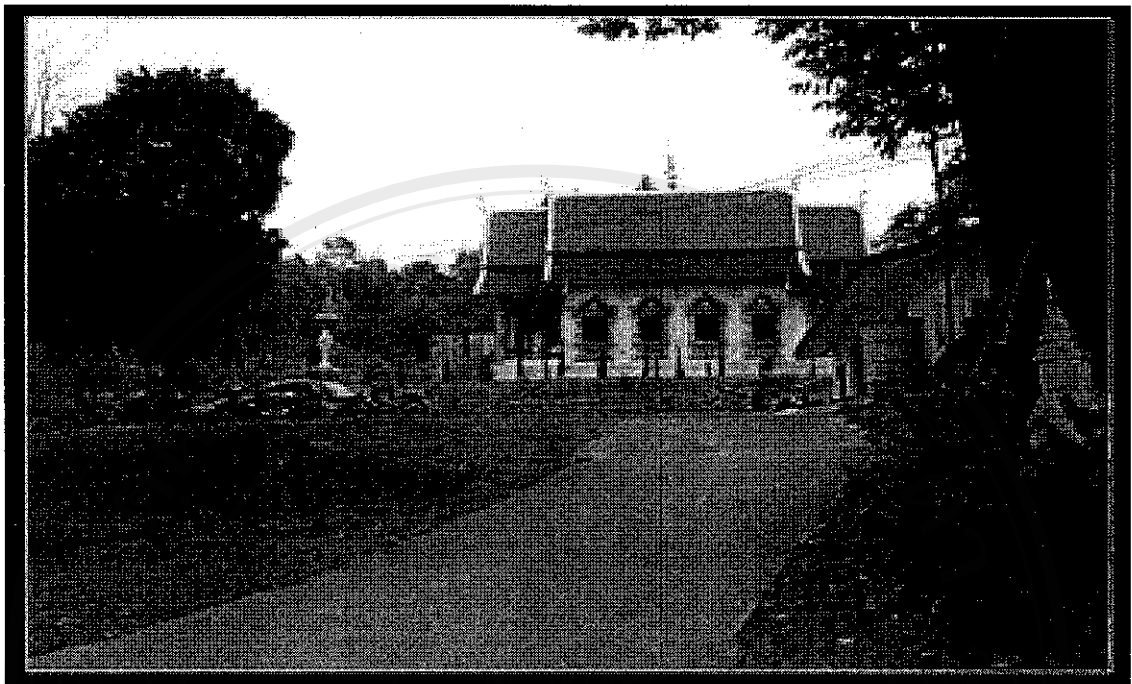
บางครอบครัวก็ได้แต่งงานกับชาวต่างถิ่นภาคอื่นๆ เช่น ครอบครัวของพี่ศักดิ์ที่เป็นคน จังหวัดหนองคาย พี่ศักดิ์บอกว่าถ้าที่บ้านของเขามีน้ำอุดมสมบูรณ์เหมือนที่ปางจำปี ไม่มีทางที่เขาจะย้ายมาอยู่ที่นี่เด็ดขาด ในช่วงเวลาที่พี่ศักดิ์ได้ให้สัมภาษณ์ เป็นช่วงเดือนพฤษภาคม ซึ่งเป็นช่วงที่ลำน้ำแม่ลายน้อยมีระดับน้ำน้อยที่สุดในรอบปี นั้นแสดงถึงภาพความอุดมสมบูรณ์ของลำน้ำแม่ลายน้อยในปัจจุบัน ที่คนในชุมชนมีความเห็นว่าควรจะฟื้นฟูและอนุรักษ์ก็ยังเป็นภาพแห่งความอุดมสมบูรณ์สำหรับผู้ที่ผ่านความแห้งแล้งจนต้องย้ายจากบ้านเกิดเมืองนอนมาอยู่ที่นี่

1.3 ลักษณะทางสังคมและเศรษฐกิจ

ศาสนา ความเชื่อ และวัฒนธรรม

ทางด้านศาสนาและความเชื่อนั้น ชุมชนปางจำปีมีวัดอารามคันธาวิเวกเป็นแหล่งรวมของคนในชุมชนในการทำกิจกรรมทางศาสนาและกิจกรรมของชุมชน ซึ่งปัจจุบันมีพระสงฆ์จำวัด 1 รูป ที่วัดแห่งนี้มีทั้งวิหารและศาลาประกอบพิธีกรรมทางสงฆ์ อีกทั้งคนในชุมชนนอกจากจะเข้าวัดทำบุญในวันพระแล้ว เมื่อมีการประชุมประจำเดือน หรือมีกิจกรรมที่จะต้องหารือกับคนในชุมชน ผู้นำและคณะกรรมการมักจะใช้วัดเป็นสถานที่จัดประชุมเป็นประจำ แม้กระทั่งกลุ่มสตรีที่มีการฝึกอบรมจากหน่วยงานของรัฐในเรื่องอาชีพ มักจะใช้ศาลาวัดเป็นที่จัดกิจกรรมของกลุ่ม

ถึงแม้ว่าคนในชุมชนปางจำปีจะมีทั้งคนพื้นราบ ชาวเขา หรือผู้ที่ย้ายมาจากที่โน่นก็ตามทุกคนล้วนแล้วแต่นับถือศาสนาพุทธ ดังนั้น เมื่อมีกิจกรรมที่เกี่ยวข้องกับทางศาสนาหรือไม่ก็ตาม คนในหมู่บ้านก็มักจะเลือกวัดเป็นศูนย์รวมของชุมชนเสมอ

ภาพ 2 วัดปางจำปี หรือ อารามคันธารวิเวก

ส่วนด้านความเชื่ออื่นๆ คนปางจำปีมีความเชื่อในเรื่องการนับถือผีที่เกี่ยวข้องกับวิถีชีวิต และการประกอบอาชีพ เช่น ผีบรรพบุรุษ (ผีปู่ย่า) เจ้าป่าเจ้าเขา นอกจากนั้นก็ยังมีความเชื่อในเรื่องพิธีกรรมอื่นๆ ที่คนในชุมชนมักจะปฏิบัติที่เป็นสิ่งที่สะท้อนความเชื่อและวิถีปฏิบัติที่เก่าแก่ เช่น การผูกข้อมือ รับขวัญทารกใหม่ การผูกข้อมือคู่บ่าวสาว เป็นต้น

ทางด้านวัฒนธรรม และประเพณีในรอบ 1 ปี ของคนในชุมชนปางจำปีที่ยึดถือและปฏิบัติ สืบต่อกันมาจนถึงปัจจุบัน คือ

เดือนมกราคม ประเพณีตานข้าวใหม่หรือประเพณีสีเป้ง ประเพณีนี้เป็นการทำบุญตักบาตรข้าวสาร อาหารแห้ง ซึ่งชาวบ้านมีความเชื่อว่าหากได้ตาน(ถวาย)ข้าวที่เพิ่งเสร็จจากการเก็บเกี่ยวให้แก่บรรพบุรุษที่ได้ล่วงลับไปแล้วจะเป็นการแสดงความกตัญญูต่อผู้พระคุณ และการถวายข้าวใหม่แด่พระสงฆ์ก็ถือเป็นสิริมงคลแก่ตนเองและครอบครัว

เดือนเมษายน ประเพณีสงกรานต์หรือปีใหม่ มีการรดน้ำดำหัวผู้ใหญ่ และทำบุญตักบาตรดังเช่นประเพณีของคนภาคเหนือที่ถือปฏิบัติกันมา

เดือนพฤษภาคม พิธีบวชป่าสืบทอดลำน้าแม่ลายน้อย

เดือนพฤศจิกายน ประเพณียี่เป็ง หรือลอยกระทง

เดือนธันวาคม ประเพณีบูชาศาลเจ้าพ่อมูลเมือง โดยจะจัดทุกวันที่ 16 ธันวาคม ของทุกปี หากวันที่ 16 ปีนั้นตรงกับวันพุธจะไม่มีเลี้ยงในคืนนั้น

การปฏิบัติทางด้านวัฒนธรรม ประเพณีของคนชุมชนบางจำปีจะเป็นประเพณีที่ถือปฏิบัติเช่นเดียวกับหมู่บ้านอื่นๆในภาคเหนือ ดังนั้นชุมชนแห่งนี้จึงไม่มีประเพณี วัฒนธรรมที่เป็นเอกลักษณ์และสื่อถึงวิถีชีวิตของชุมชนที่ชัดเจนนัก

การเมือง การปกครอง มี 2 รูปแบบ คือ

1) การปกครองแบบทางการ

ชุมชนมีโครงสร้างทางการปกครองที่รัฐจัดตั้งให้เช่นเดียวกับชุมชนอื่นๆ คือ ผู้ใหญ่บ้าน สมาชิกองค์การบริหารส่วนตำบล เลขานุการ เภรัญญิกและคณะกรรมการ ทั้งหมด 11 คน การมีส่วนร่วมในการปกครองในฐานะสมาชิกชุมชนที่เห็นได้เด่นชัด คือการเข้าร่วมประชุมประจำเดือนที่จัดขึ้นภายหลังจากที่ผู้ใหญ่บ้านได้ไปประชุมประจำเดือนในอำเภอ องค์ประกอบของการเข้าร่วมประชุมประจำเดือนจะมีคณะกรรมการหมู่บ้าน และชาวบ้านบางส่วนที่สนใจเข้ามาฟังข่าวจากทางอำเภอ และเพื่อให้ข่าวจากทางอำเภอได้รับทราบทั่วถึงกันผู้ใหญ่บ้านก็จะใช้วิธีประกาศเสียงตามสายแจ้งให้ทราบอีกครั้ง

ส่วนการทำกิจกรรมของชุมชนที่นอกเหนือจากการปกครอง คนในชุมชนจะเข้ามาช่วยจัดและทำกิจกรรมกันอย่างเต็มที่ เช่น การจัดงานบุญฉลองวิหารหลังใหม่ เมื่อได้ข้อตกลงในการจัดคณะกรรมการก็จะมีการวางแผนเตรียมงาน แบ่งงานให้แต่ละส่วนรับผิดชอบและประกาศเสียงตามสายให้คนในชุมชนรับทราบ ก่อนวันจัดงานประมาณ 1 อาทิตย์ ทุกคนในชุมชนจะสละเวลากับหน้าที่ของตัวเอง ยิ่งใกล้วันจัดงานทุกคนจะมาช่วยกันเตรียมงานที่วัด และจะมีคณะกรรมการช่วยตรวจสอบความก้าวหน้าของงาน

2) การปกครองตามประเพณี

ลักษณะการปกครองอีกด้านหนึ่งของชุมชนที่เป็นไปตามลักษณะวัฒนธรรม ประเพณีของคนในหมู่บ้านนอกเหนือจากการปกครองตามระบบโครงสร้างภาครัฐ คือ การนับถือคนที่ผู้นำที่อยู่นอกเหนือจากโครงสร้างการปกครอง ซึ่งการปกครองลักษณะนี้จะมีผู้ที่คนในหมู่บ้านให้ความเคารพ นับถือและยกย่องให้เป็นผู้นำในเรื่องต่างๆ เช่น เพื่อปฏิบัติพิธีกรรมทางศาสนา เช่น นานาถา ซึ่งเป็นผู้มีความรู้ในเรื่องพิธีกรรมทางศาสนา บทสวด ข้าวของเครื่องใช้ในพิธีกรรมต่างๆ เมื่อมีกิจกรรมเกี่ยวกับความเชื่อต่างๆ เช่น เรียกขวัญ งานศพ ขึ้นบ้านใหม่ แต่งงาน และพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับศาสนา นานาถาจะเป็นผู้ที่ชาวบ้านให้ความไว้วางใจให้ดูแลรับผิดชอบในเรื่องเหล่านี้

อีกผู้หนึ่งก็คือ นายบุญเสริฐ โจมั่น ซึ่งเป็นสมาชิกในชุมชนที่คนในชุมชนให้ความนับถือและศรัทธาในตัวของนายประเสริฐ จากคำบอกเล่าของหลายๆที่กล่าวถึงนายประเสริฐว่าเป็นคนที่พูดน้อย แต่พูดมีเหตุผล จริงใจ คนในชุมชนหากถูกชักจูงทางการเมืองการกระทำจากนายประเสริฐก็จะ

หยุดและเชื่อฟัง ซึ่งบุคลิกของนายประเสริฐจะเป็นผู้ที่เงียบขรึม พูดน้อย แต่กล้าแสดงความคิดเห็น และมีเหตุผลประกอบทุกครั้ง พ่อหลวงเมืองเก่าให้ฟังว่า เมื่อครั้งที่เลือกตั้งผู้ช่วยผู้ใหญ่บ้านชาวบ้านทุกคนต่างก็เลือกนายประเสริฐแต่ด้วยวุฒิการศึกษาเพียงชั้น ป.2 จึงทำให้นายประเสริฐดำรงตำแหน่งเป็นกรรมการหมู่บ้าน

ข้อสังเกตต่อบุคลิกของนายประเสริฐอีกประการหนึ่งก็คือ ความจริงจังต่อภาระและหน้าที่ที่รับผิดชอบ เมื่อได้รับมอบหมายให้ทำงานวิจัยในการเขียนประสบการณ์ชีวิตเกี่ยวกับป่า ถึงเมื่อนายบุญเสริมจะเรียนมาน้อย แต่ก็พยายามเขียนถ่ายทอดเรื่องราวของตนเองออกมา หากคำไหนเขียนไม่ได้ก็จะไปถามลูก หรือบางครั้งก็จะให้ลูกช่วยดูคำที่พ่อเขียนผิดให้ ความตั้งใจจริง ทำจริงกับบุคลิกส่วนตัวของนายประเสริฐที่เด่นชัด ส่งผลอย่างมากที่ทุกครั้งมีกิจกรรมของหมู่บ้าน ไม่ว่าเรื่องอะไรก็ตาม หากนายประเสริฐร้องขอหรือชักชวนคนในหมู่บ้านให้ทำกิจกรรมมักจะได้รับความร่วมมือด้วยดีเสมอมา

ความสอดคล้องระหว่างโครงสร้างผู้นำที่รัฐแต่งตั้งกับผู้นำตามธรรมชาติของชุมชนบ้านปางจำปี จึงมีส่วนสัมพันธ์กันอย่างมากที่จะบริหารชุมชนในเรื่องต่างๆ เพราะหากมีเพียงการบริหารทางใดทางหนึ่งเพียงอย่างเดียว ก็ไม่สามารถที่จะทำงานพัฒนาหมู่บ้านให้ก้าวหน้าได้ เพราะการบริหารชุมชนบางครั้งจะต้องอาศัยอำนาจทางโครงสร้าง หรือบางเหตุการณ์การแก้ปัญหาด้วยอำนาจจะต้องอาศัยผู้นำตามธรรมชาติเข้ามาร่วมแก้ปัญหา

การศึกษา

ปีพ.ศ. 2529 ได้มีการก่อตั้งโรงเรียนบ้านปางจำปี โดยเปิดสอนตั้งแต่ชั้น ป.1 ถึง ป.6 ในขณะนั้นมีนักเรียนประมาณ 40 คน มีครูทั้งหมด 3 คน ต่อมาเมื่อมีถนนตัดผ่านมายังหมู่บ้าน การเดินทางสะดวกสบายขึ้น ทำให้เด็กนักเรียนจึงออกไปเรียนในตัวตำบล อำเภอ บ้างก็ไปเรียนต่อในตัวจังหวัดมากขึ้น ส่งผลให้จำนวนนักเรียนลดลง ประกอบกับครูผู้สอนก็ถูกย้ายและทางรัฐบาลเองก็ไม่มีงบประมาณจ้างครูมาสอน ต่อมาทางการจึงยุบโรงเรียนบ้านปางจำปี โดยให้เด็กในหมู่บ้านที่มีอายุถึงเกณฑ์เข้าเรียนที่ศูนย์โรงเรียนห้วยแก้ว ซึ่งเป็นโรงเรียนระดับตำบล มีการเรียนการสอนจนถึงชั้นมัธยมศึกษาตอนต้น ทำให้เด็กในหมู่บ้านที่ถึงวัยเรียนต้องออกไปเรียนนอกชุมชนตั้งแต่ยังเล็ก

ภาพ 3 โรงเรียนบ้านปางจำปี ปัจจุบันเป็นโรงเรียนร้าง

สถานการณ์ด้านศึกษาที่เกิดขึ้นในชุมชนปางจำปี ทำให้สภาพการดำรงชีพของคนในชุมชนต้องรับภาระค่าใช้จ่ายในการศึกษาของบุตรหลานเพิ่มมากขึ้น จากเดิมที่มีเพียงเล็กน้อย การหาเลี้ยงชีพ โดยทำสวนไร่นาจ้างไม่เพียงพอกับค่าใช้จ่าย ส่งผลให้คนในชุมชนออกไปรับจ้างในตัวเมืองหรือในอำเภอมากขึ้น บางส่วนได้บุกเบิกที่ดินเพื่อขยายพื้นที่ การเกษตร เพื่อให้มีปริมาณผลผลิตเพิ่มมากขึ้น ทางออกสุดท้ายหากผลผลิตไม่สามารถจำหน่ายได้ หรือค่าจ้างรายวันไม่เพียงพอ คือ กู้เงินนอกระบบ ซึ่งเป็นเพียงวิธีเดียวที่จะช่วยบรรเทาภาระค่าใช้จ่ายในขณะนั้น

การประกอบอาชีพ

สภาพพื้นที่ของชุมชนปางจำปีที่ตั้งอยู่บนที่สูง ที่ไม่เอื้ออำนวยต่อการปลูกพืช สภาพดินส่วนใหญ่เป็นดินแดงและหิน ไม่สามารถปลูกข้าวเพื่อบริโภคได้ จำเป็นจะต้องซื้อข้าวจากหมู่บ้านใกล้เคียงหรือในเมือง ดังนั้นคนในชุมชนในอดีตจึงจำเป็นต้องทำการเกษตรเพื่อนำผลผลิตไปขาย ถึงแม้ว่าไม่ได้ผลดีก็ตาม ทุกครอบครัวต้องมีพื้นที่ทำการเกษตร บางคนเข้าป่าตัดไม้ขาย หาอาหารทั้งกินและขาย หรือจับสัตว์น้ำ นำเงินไปซื้อข้าว หรือนำของป่าไปแลกเปลี่ยนทั้งข้าวสารเกลือ น้ำมันก๊าด หรือเครื่องใช้ในครัวเรือนจากในตัวอำเภอหรือชุมชนใกล้เคียง บางครอบครัวเลี้ยงสัตว์ทั้งเพื่อบริโภค ขาย แลกเปลี่ยนกับพ่อค้านอกชุมชน

สวัสดิ์ ขัตติยะ แกนนำนุชนบงจำปีเล่าให้ฟังว่า “สมัยก่อนข้าวเป็นสิ่งหายากมาก การที่จะได้ข้าว 1 ส่วนจะต้องหาหน่อไม้ไปแลกถึง 8 ส่วน อาหารจากป่าหรือน้ำมีเพียงพอแล้ว สิ่งที่ต้องหาก็คือข้าว”

จากการตัดไม้ทำลายป่าของชาวบ้าน เพื่อให้ชาวบ้านบงจำปีตกเป็นจำเลยของการตัดไม้ทำลายป่า ส่งผลให้หน่วยงานราชการหลายแห่ง อาทิ กรมพัฒนาชุมชน การศึกษานอกโรงเรียน ทหาร เจ้าหน้าที่ป่าไม้ ศูนย์ศึกษาและพัฒนาห้วยฮ่องไคร้ มูลนิธิโครงการหลวง เพื่อเข้ามาส่งเสริมและพัฒนาอาชีพ เช่น เพาะเห็ด เลี้ยงหมู เลี้ยงวัว ทำปุ๋ย สร้างระบบเงินทุนหมุนเวียนให้กับคนในชุมชนเป็นการป้องกันไม่ให้ชาวบ้านไปตัดไม้ รวมทั้งให้ความรู้ ข่าวดารและการอบรมเกี่ยวกับการอนุรักษ์ป่าและน้ำอย่างต่อเนื่องให้กับชุมชน

ปัจจุบันชุมชนบ้านบงจำปี จึงมีอาชีพและวิถีการผลิตที่หลากหลาย โดยยึดอาชีพหลักคือการเกษตร ปลูกพืชผักสวนครัว มีการจัดตั้งกลุ่มอาชีพขึ้นมามากหลายกลุ่ม ได้แก่ กลุ่มเลี้ยงหมูเมือง กลุ่มเลี้ยงวัว กลุ่มผู้ปลูกกาแฟ กลุ่มผู้ปลูกพืชสมุนไพร กลุ่มผักปลอดภัย กลุ่มไม้ดอกไม้ประดับ เป็นต้น อย่างไรก็ตามกลุ่มอาชีพดังที่กล่าวมา เป็นเพียงอาชีพเสริมเท่านั้น ไม่ใช่รายได้หลักของครอบครัว หากคิดต้นทุนการผลิตตั้งแต่ต้นจนถึงจำหน่ายแล้ว มีส่วนน้อยที่สมาชิกกลุ่มจะได้กำไรหรือรายได้เป็นประจำ คนในชุมชนบางส่วนจึงต้องออกไปรับจ้างทำงานในตัวอำเภอ หรือในเมือง ทั้งประจำและไปกลับ

วิถีการผลิต

ด้านวิถีการผลิตของคนในชุมชน ถึงแม้ว่าจะทำการเกษตรตลอดทั้งปี แต่ไม่มีวงจรการปลูกพืชที่แน่นอน จะมีเจ้าของที่นาเพียง 1 แปลงเท่านั้นคือของแม่ปิ้ง ที่มีช่วงฤดูทำนาแต่ก็ทำนาไม่ได้ผลดีนัก ส่วนเกษตรกรรายอื่นๆก็จะมีปลูกพืชตามความต้องการของโครงการหลวงบ้าง ทดลองปลูกพืชเองบ้าง โดยอาศัยน้ำแม่ลายน้อยเป็นแหล่งน้ำหลักในการทำการเกษตร จากการสังเกตพื้นที่เพาะปลูกของคนในชุมชนพบว่าการเพาะปลูกผักสวนครัวหรือพืชสวน และมีกล้วยน้ำว่าทุกแปลง ทั้งที่มีขึ้นเองตามธรรมชาติและการปลูกเพิ่ม

เกษตรกรท่านหนึ่งได้ให้ข้อมูลเกี่ยวกับการมีกล้วยน้ำว่าในแปลงเกษตรว่า กล้วยเป็นพืชที่ปลูกง่าย ขึ้นได้ทุกที่และยังช่วยอุ้มน้ำให้กับผืนดิน นอกจากนี้ต้นกล้วยจะออกผลตลอดทั้งปี เมื่อเข้าไปทำงานในแปลง จะมีกล้วยติดมือกลับบ้านมาขายได้ตลอด รวมทั้งหัวปลี ใบตอง หน่อไม้ ตอนเย็นจะมีพ่อค้าจากตลาดในเมืองเข้ามารับซื้อทุกวัน

ผู้วิจัยเคยได้พบการซื้อขายบ่อยครั้ง ประมาณ 5 โมงเย็น พ่อค้าที่มารับซื้อจะขับรถปิกอัพ มาตระเวนรับซื้อผลผลิตที่เกษตรกรเก็บมาจากแปลงเกษตรโดยพ่อค้าจะขับรถขึ้นไปชุมชนข้างบน ก่อน คือบ้านปางไฮ หากกลับก็จะแวะมารับซื้อที่บ้านปางจำปี เป็นจุดๆ ซึ่งคนที่เคยขายผลผลิตให้ พ่อค้าจะรู้เวลา พอถึงเวลา ก็จะเอาผลผลิตมาวางไว้หน้าบ้าน เมื่อพ่อค้าเห็นก็จะจอดรถ ราคากล้วย น้ำว่าพ่อค้ารับซื้อหวีละ 3 บาท โดยจะคละทั้งหวีสวยและไม่สวย ห้วปดี่ลูกละ 1 บาท โดยเฉลี่ยแล้ว เกษตรกรรายหนึ่งจะมีกล้วยประมาณ 7-8 หวี และห้วปดี่ประมาณ 5 ห้วต่อครั้ง เมื่อสอบถาม เกษตรกรรายหนึ่งตอบว่า ผลผลิตไม่ได้ทุกวัน บางวันก็ได้มาก ได้น้อยต่างกัน ถ้าไม่ได้ห้วปดี่หรือ กล้วยน้ำว่า เกษตรกรก็หาใบตองอ่อนมาขาย ราคาขึ้นอยู่กับพ่อค้า

ภาพ 4 อาชีพหาของป่าเป็นอาชีพหลักของคนในชุมชน

รายได้ รายจ่าย และภาวะหนี้สิน

การที่คนในชุมชนบางส่วนจะต้องออกไปทำงานนอกบ้าน ซึ่งในชุมชนไม่มีรถประจำทาง หากจะต้องออกไปข้างนอกก็อาศัยคนที่มียานยนต์ซึ่งทั้งชุมชนมีอยู่ 2 คัน คือพ่อหลวงเมืองกับของ อบต.เจติม หากทั้งสองคนไม่มีธุระไปในเมือง ก็จะต้องโบกรถที่ผ่านมาขอโดยสารไป เป็นสาเหตุให้คนที่ออกไปทำงานในเมือง ซื้อรถมอเตอร์ไซด์เงินผ่อนไว้ใช้

เมื่อพิจารณารายรับของคนปางจำปีต่อวัน โดยเฉลี่ย และรายจ่ายประจำวันและประจำเดือน พบว่าไม่มีความสมดุลกัน ด้วยเหตุที่ว่ารายรับส่วนมากจะได้รายวันที่ไม่แน่นอน ส่วนรายจ่ายจะมี ทั้งรายวันและรายเดือน หากนำหนึ่งหน่วยครอบครัวมาพิจารณาความสมดุลของค่าใช้จ่ายที่ประจำ คือ ค่ารถโดยสารรายเดือนของลูกไปโรงเรียน ค่าใช้จ่ายในการผ่อนสินค้าไม่ว่าจะเป็น ยานพาหนะ

เครื่องใช้ครัวเรือน และส่งคอกจากการกู้ยืม ดังนั้นคนในชุมชนปางจำปีแทบทุกหลังคาเรือนมีหนี้สิน

จากการสำรวจภาวะหนี้สินของชุมชน เพื่อจัดทำแผนชุมชนกับคณะกรรมการชุมชน พบว่าคนในชุมชนปางจำปี มีรายได้โดยเฉลี่ย 3,639,600 บาทและมีหนี้สินรวม 3,514,100 บาท(ข้อมูลนี้ยังไม่สามารถอ้างอิงได้จริงเนื่องจากการเก็บข้อมูลโดยประมาณการเท่านั้น) เมื่อนำข้อมูลมาพิจารณาแล้ว คณะกรรมการชุมชนให้ความเห็นว่าหนี้สิน น่าจะมากกว่านี้เพราะ ส่วนตัวของคณะกรรมการบางคนมีหนี้สินหลักแสนกันทั้งนั้น สาเหตุที่ทำให้คนในชุมชนมีหนี้สินเนื่องจากเริ่มมีไฟฟ้าใช้ การสื่อสาร คมนาคมสะดวก การนำสินค้าเข้ามาขายในชุมชนก็มากขึ้น ร้านค้าเกิดขึ้นหลายร้านไม่ว่าจะเป็นร้านขายของชำ ร้านขายวัสดุก่อสร้าง ปิมน้ำมัน(หลอด) ทำให้คนในชุมชนมีทางเลือกในการบริโภคมากขึ้น

เหตุการณ์หนึ่งสามารถอธิบายปรากฏการณ์นี้ได้ดี คือรถของบริษัทสหพานิชจำกัดเข้ามาจอดหน้าบ้านพ่อหลวงเมือง แม่บ้านคนนั้นก็เปรยมาว่า “มาแล้ว เดือนนี้ยังไม่มีจ่ายเลย” แล้วจึงเดินไปหาพนักงานบริษัทที่รถ ผู้วิจัยจึงขอเดินตามไปด้วย แม่บ้านคนนั้นได้คุยกับพนักงานบริษัทว่า “งวดนี้ยังไม่มีเลยนะ เงินเดือนจะได้ต้นเดือนโน้น” พนักงานบริษัทจึงตอบว่า “งวดที่ไม่เป็นไร จันจ่ายทีเดียว 2 งวดเลยนะตอนต้นเดือน วันนี้ชาวบ้านไปไหนกันหมด มาไม่ค่อยเจอใครเลย ผাগบอกป้าและพี่บ้านนั้นด้วยนะ ต้นเดือนจะมาเก็บทีเดียว”

เมื่อได้คุยกับพนักงานบริษัทถึงการมาเก็บเงิน และนำสินค้ามาจำหน่าย พนักงานบริษัทคนนั้นเล่าให้ฟังว่า มีลูกค้าแถวนี้เยอะมาก ตั้งแต่หมู่บ้านข้างบนลงมา วิธีการขาย คือบริษัทจะนำเอกสารแนะนำสินค้ามาให้ลูกค้าเลือกถึงบ้าน ใครสนใจสินค้าอะไร บริษัทจะเอามาส่ง และตกลงการจ่ายเงินว่าจะจ่ายถึงงวดและก็คิดดอกเบี้ยตามนั้น สินค้าที่ชาวบ้านซื้อก็จะมีโทรทัศน์ เครื่องซักผ้า เครื่องเสียง ปิมน้ำ และรถมอเตอร์ไซด์ การเก็บเงินก็จะแบ่งเก็บเดือนละ 2 ครั้งทุกวันที่ 20 กับวันที่ 10 ของเดือนถัดไป ถ้าใครไม่จ่ายงวดแรกก็ต้องจ่ายพบกับงวดที่สอง หากไม่จ่ายหลายๆงวดตามที่ตกลงกันไว้บริษัทก็จะมายึดสินค้าคืน บริษัทมีสาขาอยู่ที่พื้นที่บริเวณตัวอำเภอหรือตัวตำบล ทำให้รู้จักคนในตำบลเกือบหมด แม่บ้านคนเดิมได้เสริมว่า “บางอย่างจำเป็นต้องซื้อ เช่น ที่ทีวี เพราะที่บ้านคนอื่นมี บ้านเราไม่มีก็สงสารลูก เราเองก็อยากดู”

วิถีการดำรงชีวิตของคนในชุมชนปางจำปี ถึงแม้จะทำการเกษตรเป็นหลัก แต่ไม่สามารถที่จะพัฒนาการทำการเกษตรให้ได้ผลดี เกษตรกรและผู้นำชุมชนได้บอกถึงสาเหตุว่า

1) สภาพพื้นที่เป็นพื้นที่สูง เป็นดินแดงและหิน ทำให้เพาะปลูกได้ไม่ดีและพื้นที่ทำกินของเกษตรกรส่วนมากก็จะอยู่ตามแนวเชิงเขา

2) การส่งเสริมจากภาครัฐ เน้นการประกอบอาชีพและการเพาะปลูกตามนโยบายโดยไม่ได้ศึกษาสภาพของพื้นที่ก่อน

3) คนในชุมชนปางจำปี ไม่มีพื้นฐานทางการทำเกษตรมาก่อน เพราะความถนัดของคนในชุมชนจะทำมาหากินโดยอาศัยการเข้าป่าล่าสัตว์ หาชของป่า และจับสัตว์น้ำตามลำน้ำมาตั้งแต่อุทิศและนำผลผลิตที่ได้ไปแลกข้าว

จุดเปลี่ยนที่สำคัญในการประกอบอาชีพของคนปางจำปี เริ่มตั้งแต่การเข้ามาสัมปทานป่าไม้ในชุมชน อาชีพของคนในชุมชนจึงเปลี่ยนเป็นรับจ้างตัดไม้ขาย ต่อมาเมื่อทางการสั่งห้าม จึงทำให้หลายหน่วยงานนำอาชีพมาให้ มีให้คนในชุมชนตัดไม้ทำลายป่า ชาวบ้านได้ทดลองปลูกข้าวไร่และทำไร่หมุนเวียน

วิธีการประกอบอาชีพใหม่ที่คนในชุมชนไม่คุ้นเคย ทำให้ต้องค้นหาทางออกโดยวิธีการลองผิดลองถูก โดยไม่มีใครหรือหน่วยงานใดเข้ามาติดตามประเมินผล ให้การสนับสนุนทั้งด้านความรู้และวิทยากรในการประกอบอาชีพที่เหมาะสมกับสภาพพื้นที่ จึงทำให้คนในชุมชนลองผิดลองถูกเพียงลำพัง ขณะนี้ก็ยังไม่มีทิศทางการประกอบอาชีพที่ชัดเจนถึงแม้เวลาแห่งการพัฒนาจะผ่านมาแล้วกว่า 10 ปีก็ตาม นอกจากนั้นการทำการตลาดเชิงรุกภายใต้กระแสบริโภคนิยม มีส่วนอย่างมากที่ทำให้ชุมชนจะต้องใช้วิธีบริหารหนี้สิน หมุนเวียนเงินสดและเงินกู้ยืมให้สามารถใช้จ่ายได้อย่างคล่องตัว

การคมนาคม

สืบเนื่องจากชุมชนตั้งอยู่บนพื้นที่สูง ห่างจากอำเภอดอยสะเก็ดประมาณ 50 กิโลเมตร การติดต่อสัมพันธ์กับภายนอกของคนชุมชนปางจำปีในอดีตจึงมีน้อยมาก เนื่องจากการเดินทางเข้ามายังชุมชนต้องเดินเท้าเข้ามา หากไม่มีธุระจำเป็นคนในชุมชนจะไม่ออกไปในเมือง จะมีเพียงพ่อค้าวัวต่างเข้ามารับซื้อ รับแลกเปลี่ยนสินค้าทางการเกษตรของคนในชุมชน

พ่อหลวงเมือง เล่าให้ฟังถึงความยากลำบากในการเดินทางว่า “เมื่อก่อนถนนทางเดินในชุมชนจะเป็นทางเกวียนไปจนถึงชุมชนข้างบน การเดินทางก็ใช้การเดินเท้าตลอด บ้านพ่อหลวงแต่ก่อนเป็นร้านขายของชำ เวลาจะซื้อของมาขายพ่อหลวงก็ต้องเดินออกไปซื้อที่ดอยสะเก็ดกับพ่อ โดยจ้างคนในชุมชนไปด้วยเพื่อหาบของกลับมาขาย และจะต้องนอนที่ดอยสะเก็ดหรือในเมืองเชียงใหม่ 1 คืนก่อนถึงจะเดินกลับบ้านได้”

การพึ่งพา และความสัมพันธ์กับภายนอกที่มีน้อย วิธีการดำรงชีวิตการพึ่งพากันและกันในชุมชนจึงมีอยู่สูง ไม่ว่าจะเป็นระหว่างครอบครัวหรือภายในชุมชนเอง เช่น การร่วมสร้างประปาภูเขาเพื่อนำน้ำมาใช้ในครัวเรือนและในชุมชน เส้นแรกที่ร่วมกันทำ อยู่บริเวณหลังโรงเรียน ต่อมา

เมื่อมีคนใช้น้ำประปามากขึ้น จึงร่วมกันทำประปาแห่งที่สองบริเวณขุนห้วยผักไผ่ ทางทิศใต้ของชุมชน เมื่อมีการสัมปทานป่าไม้และทิ้งช่วงการสัมปทานไประยะหนึ่ง ป่าทางด้านทิศใต้เสื่อมโทรมทำให้น้ำประปาแห้งขอด คนในชุมชนจึงร่วมกันสร้างประปาแห่งที่สามที่บริเวณห้วยนา ต่อมาประปาที่ห้วยนาแห้งอีก ได้ช่วยกันทำฝายกั้นน้ำแม่ลายที่บริเวณวังปึงทางตอนบนของชุมชน เหตุการณ์เหล่านี้ทำให้เห็นภาพของการร่วมมือร่วมใจกันในการแก้ปัญหาตนเองในชุมชนโดยมิได้พึ่งพาคนภายนอก

เมื่อถนนตัดเข้ามายังชุมชน ทำให้การเดินทางสะดวกขึ้น ก่อปรกั่มมีคนจากชุมชนอื่นย้ายมาเช่าอยู่ หรือมาแต่งงานกับคนในชุมชนปางจำปีหลายครอบครัว เมื่อประชากรมากขึ้น ชุมชน และพื้นที่ทำกินเกิดการขยายตัว ทรัพยากรธรรมชาติถูกใช้มากขึ้น โดยเฉพาะทรัพยากรน้ำ ในขณะนั้นชุมชนยังไม่มีกฎระเบียบในการใช้น้ำร่วมกัน ทำให้ต่างคนต่างใช้อย่างเต็มที่ ไม่ว่าจะเป็นการใช้เพาะปลูก น้ำใช้ในครัวเรือน ประปาภูเขา นอกจากนี้คนภายนอกชุมชนเริ่มเข้ามาจับสัตว์น้ำโดยวิธีการที่รุนแรง เช่น ช้อน วางยาเบื่อ ใช้ระเบิด ทำให้ลำน้ำแม่ลายน้อยถูกขยำย้อย่างหนัก

เมื่อการคมนาคมสะดวกขึ้น คนในชุมชนออกไปสู่ภายนอกได้ง่ายขึ้น คนภายนอกเข้ามาในชุมชนได้ง่ายขึ้นด้วย เมื่อทางการสั่งห้ามตัดไม้และทำไร่เลื่อนลอย พร้อมทั้งการเข้ามาเพื่อพัฒนาอาชีพของหน่วยงานต่างๆ ได้มีการนำวิทยาการสมัยใหม่เข้ามาใช้เพื่อการพัฒนาอาชีพมากขึ้น โดยเฉพาะการใช้น้ำทางการเกษตรจากการส่งเสริมให้เกษตรกรเพาะปลูกที่หลากหลาย ปริมาณความต้องการน้ำก็เพิ่มขึ้นตาม

ประปาภูเขาจึงกลายเป็นเทคโนโลยีที่ล้ำสมัย ช้ำและยุ่งยาก ท่อพีวีซีและสปริงเกอร์เข้ามาแทนระบบประปาภูเขาถูกนำมาใช้ในพื้นที่การเกษตรและในครัวเรือน การใช้ท่อพีวีซีทำให้เกษตรกรไม่ต้องกังวลในการดูแลเหมือนประปาภูเขา ทั้งท่อพีวีซีก็มีหลายขนาดเหมาะแก่การเลือกใช้งาน การควบคุมปิด-เปิดก็ง่ายกว่า น้ำสะอาดกว่าเพราะไม่ต้องกังวลกับสิ่งเจือปน สิ่งปลูกเหมือนประปาภูเขา เพียงแต่สร้างแท้งก์เก็บน้ำและถังกรองน้ำไว้สำหรับน้ำเพื่อบริโภคตลอดทั้งปี

นอกจากจะมีการนำความรู้ วิทยาการใหม่ๆ มาให้กับชุมชนแล้ว คนในชุมชน โดยเฉพาะผู้นำ มีโอกาสไปเรียนรู้ภายนอกมากขึ้น ไม่ว่าจะเป็นศึกษาดูงาน ฝึกอบรม การที่ได้ไปเรียนรู้ภายนอก และได้ไปเห็นวิธีการใหม่ๆ ในการจัดการน้ำ จึงได้นำความคิดเหล่านั้นกลับมาใช้ในชุมชนปางจำปี อาทิ การทำฝายกักเก็บน้ำคอนกรีต เนื่องจากมีความคงทนกว่าและสามารถกักเก็บน้ำได้มากขึ้น

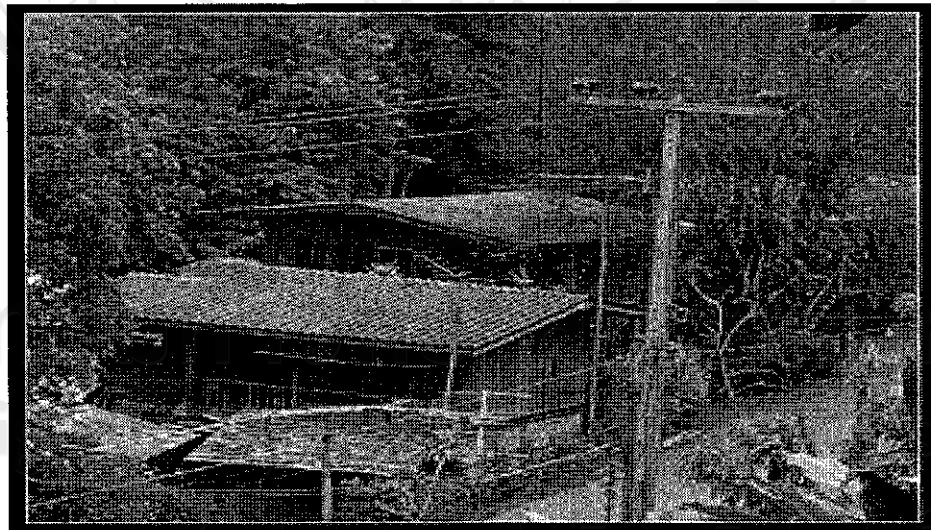
ความสัมพันธ์กับคนภายนอกในเชิงธุรกิจ เริ่มขึ้นจากการขายที่ให้กับนายทุนที่เข้ามากว้านซื้อที่ดินติดลำน้ำเพื่อทำประโยชน์ส่วนตัว ผืนดินแปลงแล้วแปลงเล่าถูกเปลี่ยนกรรมสิทธิ์ในการครอบครองที่ดิน ทำให้วัฒนธรรมชุมชนที่ดีงามที่ถือปฏิบัติเกี่ยวกับลำน้ำสูญหายไปด้วย ไม่ว่าจะเป็น

เป็นการเลี้ยงฝ้าย การจัดระบบดูแลเหมืองฝ้าย ความร่วมมือร่วมแรงกันเอามือทำงาน ภาพความสัมพันธ์ในชุมชนที่เอื้ออาทรต่อกัน รวมถึงการร่วมดูแลรักษาลำน้ำแม่ลายน้อยได้สูญไปพร้อมกับการเข้ามาของนายทุนต่างถิ่น

จะเห็นได้ว่าความสัมพันธ์กับคนภายนอกของคนในชุมชนก่อให้เกิดผลดี และผลเสียต่อทรัพยากรของชุมชนเป็นอย่างมาก เพราะคนในชุมชนไม่มีใครปฏิเสธสิ่งที่เข้ามา ถึงแม้ว่าเทคโนโลยีจะทำให้หลายๆ สิ่งที่ดีหายไปจากชุมชนก็ตาม

กล่าวได้ว่าบริบทชุมชนปางจำปี ถึงแม้ว่าจะเป็นคนพื้นเมือง แต่สภาพที่ตั้งของชุมชนเป็นพื้นที่สูง สภาพดินไม่เหมาะสมสำหรับการปลูกข้าวเหมือนคนพื้นราบทั่วไป ทำให้การประกอบอาชีพหลักของคนในชุมชนเกี่ยวกับการเกษตรมีน้อย ผู้คนในอดีตได้แต่เข้าป่า เพื่อล่าสัตว์ ตัดไม้ จับปลาในห้วยแม่ลายน้อย ซึ่งเป็นแม่น้ำสายหลักของชุมชนเพื่อนำเป็นอาหารในครอบครัว และแลกเปลี่ยนผลผลิตกับข้าวที่ชุมชนไม่สามารถปลูกได้ ส่งผลให้ทรัพยากรธรรมชาติเสื่อมโทรมลง

ปัจจุบันชุมชนมีความเจริญมากขึ้นตามเทคโนโลยีที่เข้ามาตามถนนหนทาง และสายไฟฟ้า แต่ละบ้านมีเครื่องใช้อำนวยความสะดวกหลากหลายประเภทเหมือนๆ คนในเมือง รายจ่าย และหนี้สินก็เพิ่มขึ้นตาม ความเป็นชุมชนบ้านป่าเริ่มลดลง แต่ไม่สูญหายไป เพราะชุมชนยังมีวัฒนธรรม ประเพณี ความสัมพันธ์เชิงเครือญาติที่เกี่ยวข้องพัน โยงใยให้คนในชุมชนเข้ามามีส่วนร่วมในการทำกิจกรรมต่างๆ ของชุมชน

ภาพ 5 สภาพชุมชนปางจำปี

ตอนที่ 2 : พัฒนาการการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ

2.1 สภาพทั่วไปของทรัพยากรธรรมชาติ

ทรัพยากรธรรมชาติ ชุมชนปางจำปีแบ่งออกเป็น ดิน ป่า และน้ำ มีรายละเอียดดังนี้

1) ทรัพยากรดิน และที่ดินทำกิน

ลักษณะของดินในชุมชนมี 2 ประเภท คือ ดินดำ จะอยู่บริเวณสองฝั่งลำน้ำแม่ลายน้อย คนในชุมชนที่มีที่ดินถือครองอยู่บริเวณสองฝั่งลำน้ำจะใช้ประโยชน์ในการปลูกพืชตลอดทั้งปี ส่วนดินที่อยู่ห่างจากชายฝั่งลำน้ำ มักจะเป็นดินแดงและหิน คนในชุมชนที่มีที่ดินในส่วนนี้ จะปลูกผักสวนครัว และปลูกไม้ผล เช่น ลิ้นจี่ แต่ไม่ค่อยได้ผลดีเท่าใดนักเนื่องจากขาดน้ำ เกษตรกรแก้ปัญหาโดยต่อท่อพีวีซีจากลำห้วยเข้ามายังแปลงเกษตรของตน และใช้ปุ๋ยเคมีเร่งผลผลิตให้มีปริมาณมากทันต่อการจำหน่าย

ที่ดินรวมทั้งที่นาและที่อยู่อาศัยประมาณ 10 แปลงที่มี ส.ค. 1 นอกจากนั้นไม่มีเอกสารสิทธิ์ใดๆ ที่ดินที่มี ส.ค.1 ทั้งหมดจะเป็นเอกสารสิทธิ์ที่ดินดั้งเดิมที่คนที่มาอยู่ก่อน ครั้งเมื่อตั้งแยกออกจากชุมชนแม่เตาดิน เมื่อคนดั้งเดิมเสียชีวิตก็จะเป็นสมบัติตกทอดกันมา เอกสารสิทธิ์ที่บ้านพ่อหลวงก็เป็นของนายปู จินะซึ่งเป็นพ่อตาของพ่อหลวง ตอนนี้ทางราชการกำลังรังวัดออกโฉนดใหม่ให้เป็นชื่อของคนที่อยู่ปัจจุบัน เนื่องจากที่ดินของบ้านปางจำปีอยู่ในเขตป่าสงวน การออกเอกสารสิทธิ์จึงยาก คนที่อยู่ในปัจจุบันก็ไม่มีโฉนดใดๆ แต่ที่บ้านและที่ทำกินสามารถทำการซื้อขายได้โดยทำสัญญาซื้อขายที่บ้านพ่อหลวง แต่ไม่สามารถโอนกรรมสิทธิ์เป็นของใครคนใดคนหนึ่งได้

ภาพ 6 สภาพการใช้ที่ดินของชุมชนที่ทำการเกษตรบริเวณที่ราบเชิงเขา

การออกกรรมสิทธิ์ถือครองที่ดิน จะยึดตามที่ดินที่มีอยู่เดิม คนในชุมชนไม่สามารถไปอ้างที่เพิ่มได้ เพราะในเขตป่าสงวนปึกหลักของกรมป่าไม้ ซึ่งการจัดสรรที่ดิน กรมป่าไม้จะเอาเครื่องมือ GPS มาวัด และทำแผนที่ที่ทำกินของแต่ละคน เพื่อป้องกันการบุกรุก เมื่อปี 2542 ทางอำเภอได้ประกาศให้ชาวบ้านไปแจ้งการครอบครองที่ดินที่สำนักงานป่าไม้อำเภอ พร้อมทั้ง ให้ปลูกพืชในที่ดินนั้นด้วย

ปัจจุบันที่ดินที่มีเอกสารสิทธิ์จำนวน 10 แปลง ได้เปลี่ยนมือเป็นของนายทุน ยกเว้น 2 แปลง ที่ติดลำน้ำแม่ลายน้อยด้านในซึ่งเป็นของพ่อเทพ และแม่ปิ้ง ผู้เฒ่าผู้แก่ที่คนในชุมชนให้ความเคารพนับถือยังไม่ได้ขายให้ใคร พ่อเทพเล่าว่า ที่ดินของพ่อเทพก็มีคนมาซื้อ และได้จ่ายเงินมัดจำไว้จำนวนหนึ่ง เวลาผ่านไปผู้ซื้อไม่มาซื้อที่ดินตามกำหนดสัญญาพ่อเทพก็ยังไม่ได้ขาย ทุกวันนี้ก็ยังใช้ทำกินอยู่ทั้งตัวพ่อเทพและลูกหลาน และยังทำไปก็ไม่อยากขายให้ใครแล้ว

ธนากร ขัติยะ ซึ่งเป็นหลานชายของพ่อเทพ เล่าให้ฟังว่า “คนมาซื้อเป็นฝรั่งและซื้อผ่านไค้ไทย ตอนนั้นเขามาสร้างบ้านไว้แล้ว เห็นว่าอีกหน่อยก็จะขุดสระและเลี้ยงควาย บ้านของเขาจ้างชาวบ้านมาทำให้ เขาอยากได้บ้านที่เป็นธรรมชาติ ชาวบ้านก็ไปเก็บหินในลำห้วยมาแต่งบ้านให้ฝรั่งที่สำคัญ ทางเข้าที่ดิน 2 แปลงที่เหลือก็อยู่บ้านฝรั่งอีกหน่อยไม่รู้เขาจะให้ผ่านหรือเปล่า และที่ดินอีกแปลงหนึ่งฝรั่งก็มาซื้อเหมือนกัน เห็นช่วงก่อนเข้ามาปลูกดอกกุหลาบสร้างโรงเรือนใหญ่โต เขาไปเอามากี่ไม่ทำ ทั้งโรงเรือนและพื้นที่ร้างไว้อย่างนั้น”

ลุงบุญเจ้าของที่ดินอีกราย ที่ขายที่ให้กับนายทุน เล่าให้ฟังว่า

“ทำกินบนที่ดินผืนนี้มา 30 กว่าปีแล้ว ก็ปลูกกล้วย ปลูกส้ม ผักกาด ถั่วหวาน ข้าวก็ปลูกแต่ปลูกไม่ค่อยดี ที่ผ่านมาก็อาศัยลำน้ำแม่ลายนี้แหละ ที่ใช้ในการทำกิน ลุงปลูกผักไม่พ่นยา ใช้แต่ฮอร์โมน ผลผลิตก็ดีบ้างไม่ได้บ้าง ตอนนี่ที่เปลี่ยนเจ้าของแล้ว ลุงก็ยังปลูกพืชได้อยู่ อีกหน่อยถ้าเขาไม่ให้ทำสวน ลุงก็ไปหาซื้อนาที่อื่นทำใหม่คงจะไปหาซื้อที่ข้างนอกสักแปลง ปลูกบ้านใหม่สักหลัง คนที่มาอยู่ใหม่เขาบอกจะขุดสระและปลูกต้นไม้เยอะๆ”

2) ทรัพยากรป่า

ลักษณะของป่าทางทิศใต้เขตติดต่อกับบ้านป้อก เป็นป่าเบญจพรรณ มีไม้ประเภท ไม้เต็ง ไม้สัก ไม้เต็ง รวมถึงกล้วยไม้และพืชสมุนไพร คนในชุมชนจะเข้าป่าเพื่อหาอาหารนำมาบริโภคหรือนำมาขาย เช่น เห็ด ที่มีหลากหลายชนิดในฤดูฝน แมงนูนที่มีมากช่วงต้นฤดูฝน แมลงชนิดนี้จะออกมาหาหยอดอ่อนของต้นไม้กิน สามารถจับมาบริโภคหรือนำมาขายได้ง่ายนอกจากนั้นยังมีไข่แมลงแดง ผักหวาน หน่อไม้ หนอนไม้ไผ่ ที่เป็นทั้งอาหารและสร้างรายได้ให้กับคนในชุมชนได้ตลอดทั้งปี ส่วนสัตว์ป่าที่อาศัยอยู่ในป่าในอดีตมีหลากหลาย และชุกชุม คนในชุมชนจะเข้าป่าล่า

สัตว์ มีทั้ง เก้ง กวาง หมูป่า อีเห็น นก กระรอกซึ่งจะอยู่บริเวณสองฝั่งลำน้ำแม่ลายน้อย เพื่อกินใน ครัวเรือนและขาย

ก่อนปี 2525 มีบริษัทเอกชนเข้ามาสัมปทานป่า เพื่อนำไม้ไปทำหมอนรถไฟ คนในชุมชน จึงมีอาชีพใหม่ก็คือการเป็นลูกจ้างตัดไม้ เลื่อยไม้ให้บริษัท เพื่อให้พอมีรายได้ไปซื้อข้าวมากิน เมื่อ ทางบริษัทหมดสัญญาสัมปทาน คนในชุมชนบางส่วนก็ยังลักลอบตัดไม้ไปขายให้กับพ่อค้าข้าง นอกเป็นประจำ

ในขณะที่เดียวกันคนกลุ่มหนึ่งได้ทราบข่าวเกี่ยวกับการทำข้าวไร่และการทำไร่เลื่อนลอยจาก ชุมชนใกล้เคียง จึงมีการทดลองถางป่าเพื่อปลูกข้าวไร่ ปรากฏว่าสามารถผลิตข้าวได้ คนในชุมชน จึงเริ่มถางป่าเพื่อปลูกข้าว และได้ขยายพื้นที่ทำไร่เลื่อนลอยออกไปจนรอบชุมชน และรอบป่า ยกเว้นบริเวณขุนห้วย เนื่องจากเป็นพื้นที่ลาดชัน เมื่อกรมป่าไม้ทราบข่าว ทำให้มีเจ้าหน้าที่กรมป่า ไม้เข้ามาเตือนให้คนในชุมชนหยุดทำไร่เลื่อนลอย และชี้ให้เห็นถึงโทษของวิธีการนี้ว่าจะส่งผลเสีย ต่อป่าและน้ำอย่างไร ในขณะนั้นป่าเริ่มเสื่อมโทรม ภายหลังบริษัทสัมปทานไม้ออกจากพื้นที่ไป อ้วยน้อย ผู้เฒ่าผู้แก่ในชุมชนที่อยู่ป้อมปางตะเคียนเล่าให้ฟังว่า “เมื่อก่อนทำข้าวไร่ ได้ที่ก็ 10-20 ไร่ ถึง เดียวนี้ไม่ทำแล้ว เพราะทางการไม่ให้ทำ เขาบอกว่าจะทำให้หน้าไม่ดี อ้วยว่าจริงเพราะทำไร่ ทำให้ตัด ไม้ “

เมื่อทางการห้ามไม่ให้ทำไร่เลื่อนลอย ทำให้คนในชุมชนหันกลับมาปลูกพืชสวนแทน แต่ ผลผลิตก็ขายหรือแลกเปลี่ยนไม่ได้เช่นเดิม ชาวบ้านหันมาเลื่อยไม้ขายอีก โดยในช่วงแรกจะใช้ เลื่อยมือ เมื่อมีคนนำเลื่อยยนต์เข้ามาใช้ ส่งผลให้เลื่อยไม้ได้มาก จึงทำอาชีพเลื่อยไม้ขายให้กับ นายทุนอย่างครึกโครม ทางจังหวัดได้ส่งตำรวจเข้ามาจับชาวบ้าน และนำนักข่าวมาทำข่าว พอ หลวงเมืองเล่าว่า “ตอนนั้นบ้านปางจำปีดังมากถูกเขาตราหน้าว่าเป็น”มอดไม้ ทำลายป่า“

ภาพ 7 ลักษณะป่าเบญจพรรณของชุมชน

3) ทรัพยากรน้ำ

แหล่งน้ำธรรมชาติที่หล่อเลี้ยงชีวิตของคนในชุมชนบางจำปี คือ ลำน้ำแม่ลายน้อย ที่นำมาใช้อุปโภค บริโภคในครัวเรือน และเป็นแหล่งอาหาร สวัสดิ์ ขัติยะ หัวหน้าโครงการวิจัยเรื่องการอนุรักษ์และฟื้นฟูลำน้ำแม่ลายน้อยเพื่อพัฒนาเศรษฐกิจชุมชน ได้พูดถึงลำน้ำแม่ลายน้อยให้ฟังว่า

“ลำน้ำแม่ลายน้อยนอกจากจะให้น้ำกินน้ำใช้แล้ว ยังเป็นแหล่งอาหารที่อุดมสมบูรณ์ตลอดทั้งปี สัตว์น้ำตามธรรมชาติมีมากจนกินไม่ไหวต้องเอาไปขาย เช่น ปลาบู่ ซึ่งเป็นปลาเฉพาะถิ่น ตะพาบน้ำ ปู และกุ้งแม่น้ำที่ตัวโตและกินอร่อย”

เช่นเดียวกับป้าอู ผู้มีบ้านสวนอยู่ริมน้ำ ได้เล่าให้ฟังถึงความอุดมสมบูรณ์ของแหล่งน้ำแต่ก่อนว่า “เมื่อก่อนนะ เวลาแม่มาส่งกุ้งที่แม่น้ำกลางคืน จะเจอตาลึกๆแดงๆ วัชพุ่มๆเหมือนหิ้งห้อยเต็มไปหมด “หรือคำบอกเล่าของแม่ฮ้อยน้อย ผู้เฒ่าผู้แก่ที่อาศัยอยู่ป๊อกปางตะเคียน บอกว่า “แม่กินน้ำแม่ลายตลอด เดียวนี้ก็กินอยู่ เมื่อก่อนอาหารไม่เคยขาด ไม่ต้องซื้อ ปลาบู่ตัวเท่าขา จั๊บที่กินได้หลายวัน “

จากคำบอกเล่าแสดงให้เห็นถึงความอุดมสมบูรณ์ของน้ำแม่ลายน้อยที่เสมือนเป็นเส้นเลือดใหญ่ที่หล่อเลี้ยงคนในชุมชนมาโดยตลอด ซึ่งการจัดการน้ำเพื่อใช้ประโยชน์ของคนในชุมชนมีหลายวิธี อาทิ การทำนาริน ซึ่งเป็นการเอาไม้ไผ่มาต่อๆ จากแหล่งน้ำเพื่อเข้าบ้านแต่ละหลัง การทำฝาย เพื่อกักเก็บน้ำในการทำการเกษตร การขุดบ่อน้ำเพื่อนำน้ำจากใต้ดินมาบริโภคในฤดูแล้ง เป็นต้น

นอกจากลำน้ำแม่ลายน้อยแล้ว บ้านบางจำปียังได้ใช้ประโยชน์จากหนองน้ำตรงข้างทางเข้าบ้านป่าซึ่งเกิดขึ้นจากการขุดดินทำถนนไปป๊อกปางตะเคียนใน (บ้านป่า) บริเวณนั้นจึงเป็นหนองน้ำมาจนถึงปัจจุบัน ชาวบ้านได้จับสัตว์น้ำในช่วงฤดูน้ำหลากมาบริโภคในครัวเรือน หรือนำไปขาย คนป๊อกปางตะเคียนนำน้ำจากลำห้วยสาขาของลำน้ำแม่ลายน้อย อาทิ ห้วยปางแดง ห้วยว่อง ซึ่งเป็นแหล่งน้ำที่ใสสะอาด มากักเก็บไว้ที่แทงก์น้ำเพื่อนำมาใช้บริโภค

ภาพ 8 ลำน้ำแม่ลายน้อยแม่น้ำสายหลักของชุมชน

เมื่อพิจารณาดูฐานทรัพยากรของชุมชนทั้งดิน น้ำ ป่า จะเห็นว่าฐานทรัพยากรของชุมชนมีความสัมพันธ์ต่อกัน หากสิ่งหนึ่งสิ่งใดขาดไป จะส่งผลกระทบต่อความสัมพันธ์ของอีกสิ่งหนึ่ง ฐานทรัพยากรเหล่านี้เชื่อมโยงไปเกี่ยวข้องกับการกำหนดทิศทางการดำรงอยู่ของคนในชุมชน เหตุการณ์หลายเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นเกี่ยวกับทรัพยากร คนปางจำปีไม่ได้มองปัญหาที่เกิดขึ้นอย่างนิ่งเฉย หลายๆฝ่ายต่างก็เข้าร่วมกันคิดแก้ปัญหา วางแผน วางแนวทางที่หลากหลายเพื่อจะหาทางออกกับปัญหาที่เกิดขึ้น

2.2 พัฒนาการการจัดการทรัพยากรของชุมชน

จุดเริ่มต้นความเป็นชุมชนอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติของปางจำปี อาจจะเริ่มต้นไม่สวยหรู เล็กเช่นเดียวกับพื้นที่อื่นๆ หากแต่เป็นจุดเริ่มต้นที่ถูกเขตราน้ำ “มอดไม้ทำลายป่า” มาก่อน หากจะกล่าวถึงพัฒนาการของชุมชนในด้านการจัดการทรัพยากรนั้น จะเห็นประวัติศาสตร์อันยาวนาน และเป็นบทเรียนราคาแพงที่คนปางจำปีจดจำ นำมาสอนลูกหลานจนทุกวันนี้

ยุคที่ 1: ปราบปรามการตัด โค่น..ทำลาย..ขาย...

ปี พ.ศ.2505 รัฐบาลได้อนุญาตให้บริษัทเอกชนเข้ามาสัมปทานป่าในบริเวณชุมชนเพื่อนำไม้ไปทำหมอนรถไฟ และเป็นไม้ขนาดใหญ่ ขนาดหลายคนโอบ จากอาชีพเดิมที่ทำเกษตรและหาของป่า การเข้ามาของบริษัทสัมปทานทำให้คนในชุมชนมีอาชีพใหม่ คือ เป็นลูกจ้างตัดไม้ เลื่อยไม้

ให้บริษัท ทำให้พอมีรายได้ซื้อข้าว เมื่อบริษัทหมดสัญญาสัมปทาน ป่าโล่งเตียนแต่ชุมชนกลับได้ความรู้และวิธีการตัดไม้ “อย่างมืออาชีพ” ติดตัวและยัง “ติดใจ” กับรายได้จากการตัดไม้ขาย กอปรกับชุมชนเองก็ไม่มีอาชีพหลักนอกเหนือไปจากเข้าป่าล่าสัตว์ ตัดไม้ไม่น้อยใหญ่ ทั้งที่หลงเหลือจากการสัมปทาน และการเปิดพื้นที่ใหม่ จึงถูกตัด ตัดแล้ว ตัดเล่า จากเดิมที่ใช้เลื่อยมือ ก็เปลี่ยนมาใช้เลื่อยยนต์ เสียงไม้ใหญ่ ไม้เล็กถ่มดังจนถึงหมู่บ้านเป็นเรื่องที่ชินหูของคนในชุมชนนานหลายปี

พ่อหลวงสุจิตต์ ใจมา หนึ่งในมือเพชรฆาต เล่าให้ฟังว่า “ตอนนั้นเสียงเลื่อยยนต์ดังไปทั่วป่า ไม้ล้ม แล้วล้มอีก ไม้ใหญ่ไม่มีให้ตัดก็ไปตัดไม้เล็ก คนในชุมชนพากันตัดไม้ มากขึ้น ถ้าไม่ขายก็เอามาสร้างบ้านขาย อย่างผมเองก็เคยตัดไม้มาสร้างบ้านขาย รู้ไหมเท่าไร ๑๑ หลังแล้วที่ ตัดสร้างแล้วขายๆ “

เมื่อบริษัทสัมปทานออกไปจากชุมชน มีการถางป่าเพื่อปลูกข้าว และได้ขยายพื้นที่ทำข้าวไร่ออกไปจนรอบชุมชนและมีการหมุนเวียนทำไร่เลื่อนลอยจนรอบป่าของชุมชน เมื่อข้าวทราบถึงกรมป่าไม้ ได้ส่งเจ้าหน้าที่กรมป่าไม้เข้ามาเตือนให้คนในชุมชนหยุดทำไร่เลื่อนลอย และชี้ให้เห็นถึงโทษของการตัดไม้ ในขณะนั้นป่าเริ่มเสื่อมโทรม

เมื่อทางการห้ามไม่ให้คนในชุมชนทำไร่เลื่อนลอยจึง ทำให้คนในชุมชนหันกลับมาปลูกพืชสวนแทน แต่ผลผลิตก็ขายไม่ได้ เนื่องจากสภาพพื้นที่ไม่เอื้ออำนวย จึงทำให้ชาวบ้านหันมาตัดไม้เลื่อยไม้ขายอีก โดยในช่วงแรกจะใช้เลื่อยมือ เมื่อมีคนนำเลื่อยยนต์เข้ามาใช้ ส่งผลให้เลื่อยไม้ได้มากขึ้น คนในชุมชนจึงหัน

กลับมาทำอาชีพเลื่อยไม้ขายให้กับนายทุนอย่างครึกโครม เมื่อข้าวทราบถึงทางจังหวัดฯ จึงส่งตำรวจเข้ามาจับชาวบ้าน และนำนักข่าวมาทำข่าว ทั้งวิทยุ หนังสือพิมพ์ โทรทัศน์ ชุมชนปางจำปีดังเป็นพลุดแตกเพียงชั่วข้ามคืน

ภาพ 9 การเผาทำลายป่าของชุมชน

พ่อหลวงสุจิตต์เล่าถึงความรู้สึกในช่วงเวลานั้นว่า “เหตุการณ์ตอนนั้นจำได้ติดตา ป่าไผ่ นักข่าว เจ้าหน้าที่อะไรต่อมิอะไรเข้ามาในชุมชน เข้ามาจับคนตัดไม้ ยึดไม้ของกลาง ชาวบ้านเราถูกจับไปหลายคน ออกทีวีด้วย อายมาก ไม่กล้าออกไปข้างนอก ไปไหนก็ถูกเขาว่า ...มาแล้ว..คนป่าง จำปี ไอ้ตัวมอดไม้ ไอ้คนทำลายป่า....หมดเลยนะ เกียรติศักดิ์ที่เคยมี หมดเลย”

ภายหลังจากที่ชุมชน “ตกเป็นข่าว” ก็ได้มีหน่วยงานภาครัฐเข้ามาพัฒนาและ ส่งเสริมอาชีพให้กับคนในชุมชน ไม่ว่าจะเป็นการเลี้ยงกบ เลี้ยงปลา ทำปุ๋ย ปลูกผัก ทั้งทุนให้เปล่าและเงินทุนหมุนเวียน เพื่อให้คนในชุมชนมีรายได้และอาชีพที่มั่นคง ไม่ต้องไปตัดไม้ทำลายป่าอีก

“มีหน่วยงานเข้ามาพื้นที่หลายหน่วยงาน สอนให้เราทำโน่น ทำนี่ ทั้งที่ให้ปลาก็มี ทั้งที่ให้ลูกก็มี ก็ไม่ค่อยได้ผลเท่าไรหรอก ก็คนบ้านเราไม่มีพื้นฐานทางการเกษตรมาเลย เป็นแค่เข้าป่า ล่าสัตว์ ปลูกอยู่แต่กับน้ำ กับป่า จู่ๆก็มาให้ทำเกษตร พื้นที่ก็ไม่เอื้อ สุดท้ายก็ได้แต่กิน ไม่ได้ขาย แลมนี่มาอีก ก้อน มันก็ไม่ค่อยได้ผลหรอก” เสียงของสวัสดิ์ ขัติยะ หนึ่งในแกนนำชุมชนดังขึ้นหลังจากถูกถามเกี่ยวกับการพัฒนาชุมชนที่ผ่านมา

สืบเนื่องจากรัฐได้ออกมาตรการห้ามชุมชนตัดไม้อย่างเด็ดขาด จึงทำให้คนในชุมชนได้หันกลับมาประกอบอาชีพอย่างอื่น อาทิ หาของป่าขาย ทำการเกษตร(ส่วนน้อย) แรงงานรับจ้าง แต่ก็มีคนกลุ่มหนึ่งที่ยังคงแอบลักลอบตัดไม้ขายอยู่ โดยมีเสียงสะท้อนออกมาว่า “มันไม่มีทางเลือก ไม่งั้นไม่ทันกิน ไม่ทันใช้หนี้ที่สุ่มมา”

การเปลี่ยนแปลงของชุมชนที่เกิดในช่วงดังกล่าวมานับสิบปี ที่ป่าถูกทำลายลงอย่างรวดเร็ว และคนในชุมชนกำลังหลงใหลกับรายได้ที่เข้ามาในชุมชน ดังนั้น ป่าของชุมชนในขณะนั้นถือว่าเป็นทรัพย์สินที่มีค่ามาก ทุกคนต่างก็ช่วยกันจกจกจ่ายเพื่อประโยชน์ส่วนตน ชาวบ้านคนหนึ่งได้สะท้อนว่า “เวลานั้นคิดถึงแต่เรื่องเงินอย่างเดียว เพราะเราปลูกข้าวกันไม่ได้ถ้าไม่เงินก็ไม่มีข้าวกิน” ในขณะนั้น กฎระเบียบของชุมชนเกี่ยวกับการจัดการทรัพยากรป่ายังไม่มี เพียงแต่อาศัยดูแลป่าไม่ให้เกิดไฟไหม้ เพื่อไม่ให้อาหารที่เคยได้จากป่าหมดไปเท่านั้น ในระหว่างที่ชาวบ้านตัดไม้ขาย ใครก็ไม่สามารถห้ามใครได้ เพราะนั่นคือรายได้เพื่อเลี้ยงครอบครัว เลี้ยงปากเลี้ยงท้อง ที่หลายคนอาจจะมองว่ามากจนเกินพอดี แต่คนในชุมชนเองก็ไม่สามารถล่วงรู้เลยว่า การตัดไม้ทำลายป่าอย่างหน้ามืดตามัวเช่นนี้ อะไรจะเกิดตามมาบ้างในอีกไม่นานนัก....

เมื่อป่าไม่มี...น้ำจะอยู่ได้อย่างไร..

นอกจากป่าเป็นแหล่งทำมาหากินทั้งล่าสัตว์ หาของป่าแล้ว “ลำน้ำแม่ลายน้อย” ก็เป็นอีกแหล่งที่ทำกินหนึ่งที่หล่อเลี้ยงชีวิตของคนในชุมชนแห่งนี้มาตลอดชั่วอายุคน คนในชุมชนจึงเริ่มหันมาทำอาชีพทางการเกษตรมากขึ้น มีการเปิดพื้นที่ทำกินใหม่กว่า 20 แปลง ตั้งแต่ปากทางกลุ่มป่าออก

ล่ายน้ำจนถึงขุนห้วยกองเฟืองซึ่งเป็นสาขาของลำน้ำแม่ลายน้อย โดยการล่ายป่าเสื่อมโทรมริมสองฝั่งลำน้ำแม่ลายน้อยเพื่อทำสวนไม้ผล เพราะสวนใหญ่ที่ดินทำกินจะอยู่ริมสองฝั่งน้ำ หรือหากไกลออกไป จะต่อท่อเข้าไปยังที่ดินทำกินของตนเอง ในขณะที่ชุมชนกำลังสร้างเนื้อสร้างตัวด้วยการทำเกษตร ผลของการกระทำที่เคยล่ายป่าอย่างต่อเนื่อง ได้ค่อยๆ เห็นผลที่ชัดเจนขึ้นเรื่อยๆ ..เส้นเลือดใหญ่ที่เป็นหัวใจของชุมชน..กำลังตีบตัน เหือดแห้งไปทุกทีๆ

“ผมคนหนึ่งที่ออกชุมชนไปทำงานที่กรุงเทพฯ ไปได้หลายปีพอกลับมาทำงานที่บ้าน ทันทิที่ผมเหยียบบ้านปางจำปี ความรู้สึกแรกคือ ...บ้านเราไม่เหมือนเดิม...ป่าที่เคยอุดมสมบูรณ์หายไป ต้นไม้มีแต่ต้นเล็กๆ น้ำแม่ลาย ที่ผมเคยกระโดดเล่นตามตั่งแต่เด็กหายไป เหลือแต่น้ำแม่ลายที่แห้งขอด ปลูกข้าว ปลูกผลไม้ ไม่มีให้เห็น แม้แต่ทุ่งที่เคยจับได้วันละหลายกิโลก็หายไปหมด พูดคุยกับคนแถวบ้าน ได้ยินแต่เสียงพร่ำบ่นเรื่องนี้ เรื่องถูก เรื่องปากท้อง อาชีพ จนมาตั้งคำถามกับตัวเองว่า ...เกิดอะไรขึ้น? จะช่วยบ้านเราได้อย่างไร “สวัสดิ์กล่าวถึงความรู้สึกที่เกิดขึ้นครั้งแรกที่กลับเข้ามาในชุมชน

ประมาณปี พ.ศ. 2543-2544 เกิดภาวะฝนทิ้งช่วงเป็นระยะเวลายาวนาน น้ำในลำน้ำแม่ลายน้อยลดระดับลงอย่างรวดเร็ว น้ำแห้งขอดชาวบ้านก็จับสัตว์น้ำได้มาก ปลูกข้าว ปลูกผลไม้ ไม่เคยปรากฏให้เห็น ทุ่งแม่น้ำที่เคยอุดมสมบูรณ์ก็ลดจำนวนลงอย่างมาก คนต่างถิ่นก็เริ่มเข้ามาจับสัตว์น้ำโดยใช้วิธีช็อตและยาเบื่อ ภาวะวิกฤตที่เกิดขึ้นนอกจากจะทำให้น้ำกิน น้ำใช้ในครัวเรือนไม่พอแล้ว เกษตรกรที่เพาะปลูกต่างก็เดือดร้อน คนที่มีที่ดินทำกินใกล้ลำน้ำก็กินน้ำไว้ใช้ ส่วนคนที่ไม่มีพื้นที่ใกล้ลำน้ำก็ซื้อท่อพีวีซีมาต่อน้ำเข้าไปในพื้นที่ตัวเอง

นอกจากนั้นคนชุมชนบ้านปางจำปี ชื่อน้ำเพื่อการบริโภคในครัวเรือนมากขึ้น พี่ต้อยแม่บ้านที่อาศัยอยู่ปอกหลายน้ำบอกว่าได้ซื้อน้ำกินมานานแล้ว ทั้งเป็นขวดและเป็นกระป๋องใหญ่ น้ำจากห้วยแม่ลายก็เอาไว้น้ำใช้ในบ้าน กินไม่ได้เพราะว่าไม่สะอาด แม่บ้านคนอื่นๆ เห็นว่าสิ้นเปลืองแต่จำเป็นต้องซื้อเพราะกินน้ำในลำห้วยไม่ได้เหมือนแต่ก่อน แต่คนบ้านป่าซึ่งอยู่บนพื้นที่สูงกว่าก็ยังไม่ได้อ่านน้ำไว้กิน เนื่องจากอยู่ใกล้แหล่งน้ำสาขาที่สะอาด หลายครอบครัวของบ้านป่ายังไปตักน้ำที่ลำห้วยแม่ว่องเพื่อนำมาบริโภค

ลำน้ำแม่ลายน้อยในช่วงฤดูแล้ง น้ำยังไม่ถึงกับแห้งขอดมากนัก แต่ก็ไม่เพียงพอต่อการเกษตรและครัวเรือน ในช่วงฤดูน้ำหลากที่น้ำเหลือกินเหลือใช้ ไม่สามารถที่จะเก็บน้ำไว้ได้ ในช่วงนั้นการพัฒนาเข้ามาในชุมชนประมาณปี พ.ศ. 2537-2538 ผู้นำชุมชนได้รับคำสั่งจากราชการให้เข้ารับการอบรมและศึกษาดูงานในการอนุรักษ์ทรัพยากรอย่างต่อเนื่องเพื่อนำความรู้ที่ได้มาเผยแพร่ให้กับคนในชุมชน ซึ่งเป็นการป้องกันการล่ายป่าอีกทางหนึ่ง

พ่อหลวงเมืองเล่าว่า ในช่วงนั้นอบรมบ่อยมาก และยังมีศูนย์ศึกษาและพัฒนาห้วยฮ่องไคร้เข้ามาทำงานในพื้นที่ ทำให้ชุมชนได้รับความรู้เกี่ยวกับการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติมากขึ้น เช่น การป้องกันไฟป่า การออกกฎในการดูแลรักษาน้ำ อีกทั้งยังสนับสนุนงบประมาณในการสร้างฝายแม้ว ให้สามารถกักเก็บน้ำและความชุ่มชื้นในผืนป่า แต่เนื่องจากสภาพป่าถูกทำลายมาเป็นเวลานาน ผลของการอนุรักษ์เพียงไม่กี่ปี ก็เพียงแต่ทำให้ป่าฟื้นขึ้นมาบางส่วนเท่านั้น แต่น้ำ..ไม่มีที่ท่าว่าจะเพิ่มขึ้นแต่อย่างใด

ภาวะวิกฤตเกี่ยวกับลำน้ำแม่ลายน้อย ในขณะนั้นยังไม่มีมาตรการป้องกัน ช่วงปี พ.ศ. 2544- 2547 ชุมชนปางจำปีประสบกับภาวะไฟไหม้ป่าที่รุนแรงอย่างต่อเนื่อง ป่าชันน้ำเกิดความเสี่ยง โทรม ขุนน้ำสาขาของลำน้ำแม่ลายน้อยกว่า 13 สาขาจาก 20 สาขาที่น้ำหยุดไหล คนในชุมชนเกิดการเจ็บป่วยโดยไม่ทราบสาเหตุที่ชัดเจน ผู้นำชุมชนจึงแก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้นโดยการเสนอความช่วยเหลือไปยังศูนย์ศึกษาและพัฒนาห้วยฮ่องไคร้ ซึ่งทางศูนย์ฯ ได้อนุมัติงบประมาณในการสร้างฝายกั้นน้ำขนาดกลาง เมื่อปี 2547 โดยฝายตั้งอยู่บริเวณตอนบนของชุมชนซึ่งเป็นจุดที่น้ำไหลลงมาจากบ้านป้อก

พ่อหลวงเมืองเล่าให้ฟังว่า เมื่อชุมชนได้งบประมาณจากศูนย์ห้วยฮ่องไคร้ก็ได้มาสร้างฝายกั้นน้ำมูลค่าหลายล้านบาท โดยวิธีจ้างแรงงานในชุมชน ซึ่งในขณะนี้ชุมชนเองก็ยังไม่มียอดตกลงร่วมกันในการจัดการฝายแห่งนี้อย่างชัดเจน

แต่ผลกระทบอีกด้านหนึ่งของการสร้างฝายคอนกรีตดังที่พี่ประเสริฐ โจมชันได้เล่าจากการสังเกตว่า “นับตั้งแต่สร้างฝายตัวนี้ขึ้น สังเกตว่าสัตว์น้ำมันลดลงกว่าเดิม ไม่รู้เพราะอะไร จากที่หากินกับลำน้ำมานาน ปีสองปีมานี้สัตว์น้ำไม่รู้หายไปไหนหมด ไม่รู้ว่าจะเกี่ยวกับการสร้างฝายหรือเปล่า”

สิ่งที่เกิดขึ้นกับลำน้ำแม่ลายน้อย ทำให้คนในชุมชนส่วนหนึ่งเริ่มมาคุยกันถึงสิ่งที่เกิดขึ้นต่อไปข้างหน้าว่าหากน้ำแม่ลายแห้งลงจริงๆ คนปางจำปีจะเป็นอย่างไร ลุงบุญ เกษตรกรผู้ที่เคยมีที่ดินอยู่ริมน้ำแม่ลายน้อยเคยกล่าวไว้ว่า “หากแม่ลายแห้ง คนปางจำปีก็ตายกันหมด” คำพูดนี้สะท้อนให้เห็นชัดเจนว่า ลำน้ำแม่ลายน้อยมีความสำคัญกับคนในชุมชนเป็นอย่างมาก เมื่อลำน้ำแม่ลายเริ่มมีระดับน้ำลดมากกว่าปกติ คนในชุมชนเริ่มหวั่นวิตกถึงสิ่งที่จะตามมา ไม่ว่าจะเป็นเรื่องของการเกษตร การจับสัตว์น้ำ การใช้สอยในครัวเรือน

ภาพ 10 สภาพลำน้ำแม่ลายน้อยในฤดูแล้งก่อนการทำงานวิจัย

“ก็พยายามแก้ปัญหาหะ เอาโครงการต่างๆเข้ามาบ้าง เขียนของประมาณเพื่อเอามาปลูกป่า สร้างแนวกันไฟ ส่งเสริมอาชีพ ทำมาตลอด ไมใช่ไม่ทำ ในฐานะผู้นำก็อยากให้หมู่บ้านเจริญ และ พัฒนาเหมือนบ้านอื่น แต่ทำมาหลายปี ทำทุกอย่างเพื่อให้บ้านให้ป่ามันฟื้น มันก็ได้เท่าที่เห็น ป่าดีขึ้นนะ เพราะเจ้าหน้าที่ป่าไม้มาช่วยดู แต่น้ำทำไมมันไหลน้อยลง ทำจนเหนื่อย แต่ก็เหมือนอยู่ที่เดิม” สุจิตต์ ใจมา ผู้ใหญ่บ้านได้เล่าให้ฟังถึงความพยายามในการของงบประมาณจากทางราชการเข้ามา พัฒนาชุมชนให้ขึ้นทางด้านทรัพยากรและอาชีพ ส่วนแนวทางในการป้องกันการลักลอบจับสัตว์น้ำที่อยู่ในกฎระเบียบของชุมชน

พี่วิโรจน์ ซอยชนะเล่าว่า “คนข้างนอกเข้ามาจับปลากันเยอะ กฎชุมชนก็มีนะ ถ้าใครเข้ามาจับปลาจะต้องปรับ ๒,๐๐๐ บาท แต่ส่วนมากก็เตือนกันเอา แต่พักหลังนี้หนักขึ้นเรื่อยๆจึงเริ่มปรับกันจริงจัง วันก่อนก็โดนกัน มาจากไหนไม่รู้หลายคนเครื่องมือเพียบ ชาวบ้านไปบอกพ่อหลวงพากันมาจับ จับจริงๆเลยนะ ส่งตำรวจเลย ปรับด้วย ตอนนี้ก็ขึ้นศาลกันอยู่ ต้องทำอย่างนี้บ้างแหละ คนนอกจะได้รู้ว่าชาวบ้านเราจริง “

คำกล่าวของสวัสดิ์ ขัติยะที่ให้ไว้เกี่ยวกับสถานการณ์ในชุมชนขณะนั้นว่า “ในช่วงนั้น อากาศร้อนมาก ผิวดินขาดความชุ่มชื้นอย่างเห็นได้ชัด และยังไปกว่านั้นเมื่อปริมาณน้ำลดลง การจับสัตว์น้ำก็ง่ายขึ้น ทำให้ปริมาณสัตว์น้ำเริ่มลดลง คนภายนอกเข้ามาจับสัตว์น้ำด้วยวิธีการที่หลากหลายมากขึ้นไม่ว่าจะเป็นการเขี่ยปลา ช้อนปลา ระเบิดปลา และรวมถึงคนในชุมชนเองด้วย

ทั้งๆที่ชุมชนเองก็มีกฎหมายห้ามในการจับสัตว์น้ำอยู่ ซึ่งได้ร่วมกันตั้งกฎภายหลังจากไปฝึกอบรมมา แต่ก็ยังไม่มีผลจริงจังเลยมากนัก คนก็จับปลาเรื่อยๆ ขยะ สิ่งปฏิกูลในน้ำแม่ลายน้อยก็เพิ่มขึ้น ปลาประจำถิ่นที่เคยมีมากเช่น ปลาดุก ปลาปิโกเหลือง ปลาหาง หายไป และในปี 2543 ทางผู้นำชุมชนได้ประกาศกฎระเบียบชุมชนเกี่ยวกับการอนุรักษ์ทรัพยากรป่าไม้และสัตว์น้ำ โดยห้ามคนในและนอกชุมชนให้ยาเบื่อปลา ช็อตปลาหรือระเบิดปลา รวมถึงห้ามตัดไม้บริเวณป่าอนุรักษ์ แต่ก็ไม่มีผล ยังมีคนลักลอบทำผิดอยู่ตลอด”

การที่ชาวบ้านเริ่มเอาจริงจังกับการหวงแหนทรัพยากร อาจจะเป็นด้วยเหตุผลที่มีกฎระเบียบตั้งไว้ หรือต้องการรักษาน้ำที่ไม่ให้สูญหายไปเหมือนป่า วิกฤตที่เกิดขึ้นเป็นเหตุผลที่มากพอที่ทำให้คนในชุมชนเริ่มหันมาคุยกัน เพื่อหาทางแก้ปัญหาในน้ำแม่ลายน้อยกันมากขึ้น

ยุคที่ 2: แก้ปัญหาด้วยการกระบวนกรทางปัญญา...

จุดเริ่มต้นในการแก้ปัญหอย่างจริงจังเกิดขึ้น เมื่อสวัสดิ์ ขัติยะ ได้เข้าทำงานที่ฝ่ายศึกษาและพัฒนาป่าไม้ ศูนย์การศึกษาและพัฒนาห้วยฮ่องไคร้ อันเนื่องมาจากพระราชดำริ ได้มีโอกาสไปศึกษาดูงานการจัดการทรัพยากรที่บ้านป่าสักงาม ต.หลวงเหนือ อ.ดอยสะเก็ด จ.เชียงใหม่ ทำให้เกิดประกายความคิดในการทำงานแก้ไขปัญหาน้ำของชุมชนปางจำปี

“ไปดูงานเกี่ยวกับการฟื้นป่าของบ้านป่าสักงาม ที่ป่าของเขาหัวโล้นไปหมด แต่เขาก็สามารถฟื้นป่าจนทำให้สายน้ำที่เคยแห้งขอดกลับมาเป็นน้ำตกไหลโครมๆได้ ก็คิดไปถึงปางจำปี และมีความหวัง บ้านเราน้ำยังไม่แห้งขนาดนี้ ทำไมจะทำให้กลับคืนมาไม่ได้”

จากนั้นได้นำสิ่งที่พบเห็นกลับไปเล่าให้แกนนำชุมชนฟัง เพื่อสร้างความฮึกเหิมและกำลังใจให้แกนนำที่จะช่วยกันคิดหาวิธีการใหม่ๆ ในการแก้ไขปัญหาน้ำแม่ลายน้อย

สวัสดิ์ ขัติยะ แกนนำชุมชนที่ดูเหมือนจะมีโอกาสมากกว่าแกนนำคนอื่น ๆ ได้มีโอกาสรู้จักกับงานวิจัยเพื่อท้องถิ่น จากเพื่อนที่ทำงานว่าเป็นงานวิจัยที่สามารถนำมาแก้ไขปัญหของชุมชนได้ ครั้งแรกไม่เข้าใจว่า “วิจัย” เป็นอย่างไร แต่เมื่อนำเรื่องไปปรึกษาทีมผู้นำชุมชน จึงได้ข้อสรุปว่า “น่าจะลองดู” เนื่องจากปัญหาการขาดแคลนน้ำ เริ่มรุนแรงขึ้นเรื่อยๆ อีกทั้งแกนนำชุมชนคนอื่นๆ เองก็ได้ทดลองแก้ไขปัญหามาหลายวิธีแล้ว ดังนั้นจึงเลือกที่จะเสนองานวิจัยเรื่อง “การเพาะพันธุ์กึ่งแม่น้ำ” มายัง สำนักงานประสานงานวิจัยเชิงบูรณาการ มหาวิทยาลัยแม่โจ้เพื่อขอรับทุนสนับสนุนให้ชุมชนนำเงินที่ได้ไปเพาะพันธุ์กึ่ง ให้สามารถขยายพันธุ์ในลำน้ำแม่ลายน้อย

ด้วยความเข้าใจว่าลักษณะงานวิจัยแบบนี้ ก็คงเหมือนแหล่งทุนอื่นๆ ที่ให้เงินมาทำโครงการพัฒนาในชุมชน เมื่อแกนนำชุมชนได้เข้าร่วมกระบวนการพัฒนาโครงการวิจัยที่เริ่มดำเนินไปอย่างต่อเนื่อง คำพูดที่แกนนำชุมชนสะท้อนออกมาทุกครั้งว่า “ไม่รู้ว่าจะวิจัยอย่างไร” ก็เริ่มมีความ

ชัดเจนมากขึ้น จนกระทั่งได้รับการอนุมัติโครงการในเดือนพฤษภาคม 2547 ภายใต้โครงการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม “การมีส่วนร่วมของชุมชนในการอนุรักษ์และฟื้นฟูลำน้ำแม่ลายน้อย เพื่อพัฒนาเศรษฐกิจชุมชนบ้านป๊อกและบ้านปางจำปี ต.ห้วยแก้ว กิ่งอ.แม่ออน จ.เชียงใหม่”

โดยได้ชักชวนแกนนำบ้านป๊อกซึ่งเป็นหมู่บ้านต้นน้ำแม่ลายน้อยเข้ามาทำงานด้วยเพื่อหวังผลในการดูแลรักษาลำน้ำตั้งแต่ต้นน้ำถึงปลายน้ำร่วมกัน ด้วยกระบวนการทำงานวิจัยที่เน้น การพูดคุยหารือ แลกเปลี่ยน ไปดูของจริง ตลอดจน ศึกษาข้อมูลเพื่อค้นหา “รากเหง้า” ที่เกิดขึ้น จนนำไปสู่แผนการดำเนินการเพื่อแก้ไขปัญหา

ภาพ 11 เดินสำรวจลำน้ำแม่ลายน้อยและลำน้ำสาขาพร้อมเก็บข้อมูลสายน้ำที่แห้ง

แกนนำชุมชนกลุ่มแรกที่เกิดขึ้นมาเรียกตัวเองว่า “ทีมวิจัย” ประกอบด้วยสุจิตต์ ใจมา (พ่อหลวงเมือง) ธนากร ขัตติยะ (กร) สุวัศดี ขัตติยะ (หวัด) เฉลิม ม่านตัน (ป๊อก) และ วิโรจน์ ซอยชนะ (เมือง) พร้อมด้วยทีมแกนนำชุมชนบ้านป๊อก จึงได้เริ่มปฏิบัติการ “ตามล่า...หาความจริง...น้ำแม่ลายหายไปไหน?... “

การค้นพบ...เหตุให้เส้นเลือดตีบตัน...

เมื่อจัดคนให้ถูกกับงานแล้ว แต่ละคนก็ไปทำงานที่ตนเองถนัด เพื่อสืบค้นข้อมูลในเรื่ององค์ความรู้ในเรื่องของความสัมพันธ์ของคนกับน้ำแม่ลายน้อยของทั้งสองชุมชน นอกจากนั้น ทีมวิจัย ได้วางแผนสำรวจลำน้ำแม่ลายน้อยและลำน้ำสาขาทั้งหมด การสำรวจเบื้องต้นได้เห็นสภาพลำ

น้ำแม่ลายน้อยตั้งแต่ต้นน้ำถึงปลายน้ำ พบว่า ลำน้ำแม่ลายน้อยที่มีระยะทางกว่า 8 กิโลเมตรตั้งแต่ต้นน้ำที่ชุมชนบ้านป็อกจนถึงปลายน้ำที่ชุมชนปางจำปีนั้น มีความอุดมสมบูรณ์แตกต่างกันมาก ลำน้ำแม่ลายน้อยมีลำน้ำสาขาทั้งหมด 23 สาขา ทั้งหมดที่พบนั้น มีลำน้ำสาขาที่แห้งไปจำนวน 7 สาขา ซึ่งอยู่ในพื้นที่ปางจำปี

“ไม่เคยสำรวจลำน้ำแม่ลายอย่างจริงจังแบบนี้ ไปดูแล้วเห็นสภาพเลยนะ ลำน้ำสาขาแห้งไปหลายเส้น หากปล่อยไว้อย่างนี้โดยไม่ทำอะไรมีหวังแย่นะ เห็นสภาพลำน้ำแห้งแล้ว ยังเห็นของดีอีกเยอะไม่ว่าจะเป็นระดับน้ำที่ลดลงอย่างมาก สังเกตได้จากรอยระดับน้ำที่หิน พืชที่เป็นอาหารสองฝั่งน้ำแทบไม่มี ยิ่งสัตว์น้ำด้วยแล้ว นานๆจะเห็นปลา ตัวเล็กๆที่ ดินบริเวณสองฝั่งลำน้ำก็แห้งลงมาเรื่อยๆ ไม่มีต้นไม้ใหญ่เกาะหน้าดินไว้ ริมสองฝั่งน้ำขยะก็เยอะ ยิ่งการทำเกษตรสองริมฝั่งยิ่งแล้วใหญ่ ชาวบ้านดึงน้ำไปใช้กันมาก ท่อพีวีซีต่อกันระโยง ระยางไปหมด คนในชุมชนมาจับจองที่ดินริมน้ำมากขึ้นเรื่อยๆ ใช้สารเคมีก็เยอะ ไปเจออุ้งปูนาขาว รู้เลยว่ายังมีการลักลอบเบื่อปลากันอยู่สารพัด ถ้าไม่มาดูก็ไม่เห็น ก็เอาไปเล่าให้ชาวบ้านฟังไม่ได้ โดยเฉพาะบ้านปางจำปีมีทุกกรณี แต่ที่บ้านป็อกอาจจะไม่มีบางเรื่องขยะ แต่เรื่องอื่นๆมีไม่เท่าปางจำปี ”

สวัสดิ์ ขัตติยะเล่าให้ฟังถึงการเดินสำรวจสภาพสองฝั่งลำน้ำแม่ลายน้อยตั้งแต่ต้นน้ำถึงปลายน้ำ กับสภาพที่พบเห็น เพราะได้รู้ถึงสาเหตุหลักๆของปัญหาเรื่องลำน้ำที่จะเอามาคุยกับชาวบ้านได้ จากนั้น ทีมวิจัยจึงได้วางแผนที่ลำน้ำขึ้นพร้อมทั้งระบุเส้นทางเดินน้ำ สภาพปัญหาเพื่อเตรียมนำเสนอต่อชาวบ้านให้รับรู้ร่วมกัน

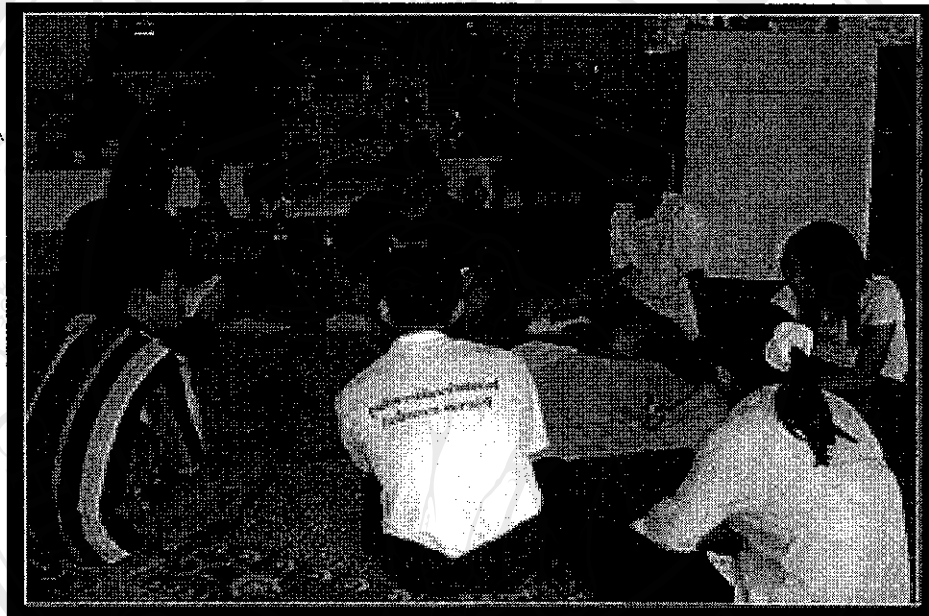
ได้รู้ ได้เห็น ตั้งใจทำได้ตลอด.

การสำรวจสภาพลำน้ำ ทำให้ทีมวิจัยได้วิเคราะห์ถึงสภาพสองฝั่งลำน้ำแม่ลายน้อยที่มีการทำการเกษตรของคนในชุมชน ซึ่งส่งผลให้มีการใช้ประโยชน์จากลำน้ำแม่ลายน้อยอย่างเต็มที่ โดยการใช้ปั๊มน้ำสูบน้ำผ่านท่อประปา ก่อนแยกส่งไปตามแปลงเกษตร จากการจัดทำแผนที่ลำน้ำและแผนที่การทำเกษตร พบว่าพื้นที่ทำการเกษตรส่วนมากมักจะอยู่บนพื้นที่สูงและใกล้ลำน้ำ มีการใช้สารเคมีในการเกษตร เมื่อมีแปลงเกษตรเพิ่มขึ้น การใช้สารเคมีก็มากขึ้นตามไปด้วย

ทีมวิจัยจึงได้หารือกับเกษตรกรผู้ที่มีแปลงเกษตรอยู่สองฝั่งลำน้ำเกี่ยวกับการรुकกล้าที่ดินสองฝั่งลำน้ำ รวมถึงการใช้สารเคมี ในเบื้องต้นได้ข้อสรุปว่าเกษตรกรจะดูแลพื้นที่สองฝั่งลำน้ำในเรื่องของการปลูกพืช การจัดการขยะ ส่วนการใช้สารเคมีจะค่อยๆลด เพราะบางรายก็ลงทุนไปแล้ว อยากรักก็ตาม ยังมีแปลงเกษตรของพี่น้องที่ทำเกษตรผสมผสาน โดยใช้สารชีวภาพที่ผลิตขึ้นเองในการควบคุมศัตรูพืช ใช้เป็นฮอร์โมนในการเร่งผล เร่งดอก ซึ่งได้จาก การอบรมทำสารสกัดจาก

ชีวภาพ จากศูนย์ศึกษาและพัฒนาห้วยฮ่องไคร้ ผัก ผลไม้ของพืชนุถก็มีผลผลิตส่งตลาดที่รับซื้ออย่างต่อเนื่อง

ไม่เหมือนเกษตรกรบางรายที่ปลูกพืชชนิดเดียวและต้องเสี่ยงกับการดูแลผลผลิต ต้นทุนการผลิต และราคา ทางทีมวิจัยจึงเกิดแนวคิดทำพื้นที่นำร่องในการทำเกษตรผสมผสาน การผลิตสารสกัดจากชีวภาพเพื่อใช้ในการเกษตร ซึ่งทางพืชนุถเองก็ยินดีที่จะใช้พื้นที่เป็นแหล่งเรียนรู้ให้กับคนในชุมชน ทีมวิจัยจึงได้เตรียมข้อมูลนี้เสนอต่อชุมชน

ภาพ 12 นำข้อมูลที่ได้มาสรุปประมวล วิเคราะห์และนำเสนอต่อชุมชน

เมื่อทีมแกนนำได้ข้อสรุปและค้นพบและวิเคราะห์ถึงรากเหง้าหนึ่งของปัญหาแล้ว จึงได้เตรียม ที่จะเริ่มปฏิบัติการด้านการมีส่วนร่วมจากคนในชุมชนเข้ามาร่วมกันอนุรักษ์และฟื้นฟูลำน้ำแม่ลายน้อย จุดเริ่มของทีมวิจัยคือ วิเคราะห์ข้อมูลที่ชุมชนได้สะท้อนความคิดเห็นออกมาเกี่ยวกับความสนใจอยากทำกิจกรรมเกี่ยวกับลำน้ำแม่ลายน้อย หลายคนมองว่า ที่ปลาหายไปเพราะปลาไม่มีที่อยู่ ดังนั้นควรกำหนดพื้นที่อนุรักษ์ไม่ให้ใครเข้าไปจับปลาในบ้านของมัน ถ้ามีใครมาจับก็ต้องมีบทลงโทษให้หนักไม่ว่าจะเป็นคนในหรือคนนอกชุมชน ทีมแกนนำจึงได้นำเสนอข้อมูลนี้ต่อชุมชนเพื่อร่วมกันวิเคราะห์ว่า ถ้าต้องการอนุรักษ์ปลาควรทำอย่างไร

จากการไปศึกษาดูงานการอนุรักษ์ทรัพยากรน้ำที่จังหวัดน่าน ได้ไปเห็นชุมชนกำหนดเขตอนุรักษ์พันธุ์สัตว์น้ำขึ้นมา เพื่อให้สัตว์น้ำมีแหล่งเพาะพันธุ์และสามารถแพร่ขยายพันธุ์ได้มากขึ้น พร้อมทั้งออกกฎระเบียบในการห้ามจับสัตว์น้ำบริเวณอนุรักษ์อย่างเข้มงวด จึงส่งผลให้สัตว์น้ำมี

ปริมาณเพิ่มขึ้นภายในเวลาอันรวดเร็ว พ่อหลวงจึงนำสิ่งที่พบเห็นมาเล่าให้ชาวบ้านฟัง จึงทำให้ชาวบ้านเกิดความสนใจและคิดอยากจะทำ “วังปลา” ต่อมาชาวบ้านได้ร่วมกันกำหนดเขตอนุรักษ์พันธุ์สัตว์น้ำ มีระยะทางกว่า 1 กิโลเมตร พร้อมทั้งมีการปรับเปลี่ยนกฎระเบียบและบทลงโทษเกี่ยวกับการจับสัตว์น้ำและการอนุรักษ์ทรัพยากรให้หนักขึ้นกว่าเดิม

กิจกรรมหนึ่งที่ได้สร้างการเปลี่ยนแปลงให้เกิดขึ้นกับชุมชนและลำน้ำแม่ลายน้อยมากที่สุด และเป็นกิจกรรมที่ดึงดูดการมีส่วนร่วมของคนในชุมชนได้มาก โดยที่ทีมวิจัยเองก็คาดไม่ถึง คือ **“กิจกรรมบวชป่า สืบชะตาลำน้ำแม่ลายน้อย”**

2.3 ผลและบทเรียนที่เกิดจากการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ

ภายหลังจากที่ชุมชนได้พาตัวเองผ่านวิกฤติที่ส่งผลถึงความอยู่รอดของคนในชุมชน คนปางจำปีได้เกิดการเรียนรู้ที่จะดำรงตนให้อยู่กับทรัพยากรธรรมชาติอย่างเอื้ออาทรมากขึ้น การทำงานวิจัยเพื่อท้องถิ่นทำให้ชุมชนได้ตระหนักถึงพลังของการร่วมคิด ร่วมทำ ร่วมแก้ปัญหา ด้วยความรู้ภูมิปัญญาของชุมชนที่มีอยู่ที่ บทเรียนที่เกิดขึ้นทำให้แกนนำชุมชนเกิดแนวคิดในการถ่ายทอดสิ่งเหล่านี้ให้คนรุ่นหลังได้เรียนรู้ และถือโอกาสใช้ประโยชน์จากข้อมูลงานวิจัย

แหล่งเรียนรู้...เพื่อสร้างรากฐานแห่งการรักษาทรัพยากรธรรมชาติ

แนวคิด “อุทยานการเรียนรู้ชุมชนคนรักป่าปางจำปี” จึงเกิดขึ้น โดยชุมชนคาดหวังที่จะให้เป็น “โรงเรียนที่มีชีวิตเป็นแหล่งการเรียนรู้เรื่องชุมชน และธรรมชาติให้กับคนในและนอกชุมชน” เกี่ยวกับสิ่งดีๆ ที่มีอยู่ รวมถึงบทเรียนอันหนักหน่วงที่เกิดขึ้นในชุมชน

การก่อสร้าง “ที่ทำการอุทยานฯ” นั้น ชุมชนได้ใช้งบประมาณ SML จำนวนสองแสนบาท ยังไม่นับรวม “ทุน” ที่ชุมชนเอามาร่วมกันทำทั้งกำลังกายในการช่วยกันสร้าง ตัดไม้ไผ่ ขนไม้ มัดดอก ฯลฯ กำลังความคิด เรื่องการออกแบบ โครงสร้าง การวางฐานราก การนำความรู้ในการสร้างบ้านแบบดั้งเดิมมาใช้ ตลอดจนการบริหารจัดการเพื่อให้อุทยานการเรียนรู้เป็นมากกว่า แหล่งเรียนรู้ นั่นคือ สามารถสร้างรายได้ให้กับคนในชุมชนอย่างทั่วถึงกัน.....

ความรู้ที่ชุมชนตั้งใจจะถ่ายทอดให้กับคนรุ่นหลังได้เรียนรู้จากอุทยานแห่งนี้ เป็นหลักสูตรมีชีวิตที่สะท้อน “ความเป็นชุมชนปางจำปี” ได้อย่างชัดเจน ซึ่งผู้ที่เข้ามาเรียนรู้กับอุทยานฯจะได้เรียนรู้ตามฐานการเรียนรู้ ดังนี้

● ฐานประวัติศาสตร์ วิถีชีวิต

เรียนรู้เกี่ยวกับความเป็นมาของชุมชน สภาพความเป็นอยู่ สภาพภูมิโนทัศน์ ประเพณี วัฒนธรรม การเปลี่ยนแปลงของชุมชน และบทเรียนที่เกิดขึ้นกับชุมชนตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน

- **ฐานการทำเกษตร**

เรียนรู้ในเรื่องของการทำเกษตรในพื้นที่ป่า ความรู้ในเรื่องเกษตรปลอดสาร วิธีทำสารชีวภาพเพื่อใช้ในการเกษตร

- **ฐานระบบนิเวศน้ำแม่ลายน้อย**

เรียนรู้เรื่องสภาพภูมินิเวศน์ในลำน้ำแม่ลายน้อย ลักษณะการไหลของน้ำ ลักษณะของก้อนหิน ลักษณะของดิน ทราบในน้ำช่วงต่างๆ ลักษณะของพืชน้ำ สัตว์น้ำ และกฎระเบียบในการอนุรักษ์ลำน้ำแม่ลายน้อย ความรู้ในการจัดการทรัพยากรน้ำ เช่น น้ำริน ฝายแม้ว บ่อน้ำ บ่อทราย

- **ฐานอาหารจากป่า**

เรียนรู้เรื่องอาหารจากป่าทั้งพืชและสัตว์ วงจรชีวิตไม้ไฟแต่ละชนิด การประกอบอาหารจากธรรมชาติ ความรู้ในเรื่องการดำรงชีวิตในป่า ลักษณะพรรณพืช ต้นไม้ต่างๆ การจับปลาแบบใช้ภูมิปัญญาชาวบ้าน

- **ฐานภูมิปัญญาของชุมชน**

เรียนรู้เรื่องการสร้างบ้านแบบล้านนา ภูมิปัญญาการจักสาน การจำตอก

- **ฐานสมุนไพร**

เรียนรู้เรื่องลักษณะของสมุนไพรที่อยู่ในป่า ตามลำน้ำ สรรพคุณของสมุนไพรแต่ละชนิด วิธีการนำสมุนไพรแต่ละชนิดมาใช้

ภาพ 13 อุทยานการเรียนรู้ชุมชนคนรักป่าบ้านปางจำปี

นอกจากเป้าหมายในการสร้างแหล่งเรียนรู้ในชุมชน สิ่งที่แกนนำชุมชนมุ่งหวังอีกประการหลังจากที่ได้เห็นชุมชนสามารถฟื้นน้ำ ฟื้นป่าได้แล้ว แต่สภาพความเป็นอยู่ของคนในชุมชนยังมีความยากลำบาก มีหนี้สินแทบทุกครอบครัว ปัญหาที่เกิดขึ้นเกิดจากการหลงใหลกับกระแสบริโภคนิยมที่เกินกำลังของตนเอง ดังนั้นจึงได้วางเป้าหมายที่จะพัฒนาชุมชนไปสู่การเป็น “หมู่บ้านเศรษฐกิจพอเพียง” ซึ่งชุมชนได้ทบทวนตัวเองหลังจากได้เรียนรู้ถึง ความทะเยอทะยานอยากได้ อยากมีเมื่อครั้งมีอาชีพตัดไม้ขายจนทำให้ชุมชนเกิดวิกฤตจนแทบเอาตัวไม่รอด การดำรงชีวิตของคนในชุมชนก็เช่นกันหากยังมีความหลงใหลไปกับกระแสบริโภคนิยมเช่นนี้ สักวันหนึ่งก็อาจจะเอาตัวเองไม่รอดเช่นเดียวกัน

แกนนำชุมชนจึงได้ชวนชาวบ้านวิเคราะห์ถึงสิ่งที่จะตามมาโดยเอาบทเรียนในอดีตเป็นครู และพากันร่วมแรงร่วมใจที่จะพาให้ชุมชนรอดพ้นจาก “บ่วงกรรมแห่งหนี้สิน” โดยการทำกิจกรรมที่หลากหลาย เช่น ตั้งธนาคารชุมชน ทำแบบสำรวจหนี้สินเพื่อนำมาวางแผนวิเคราะห์แก้ไขปัญหา ทำธนาคารขยะ ส่งเสริมเกษตรปลอดสาร ส่งเสริมให้คนในชุมชนประกอบอาชีพที่เป็นการใช้ประโยชน์จากป่า เช่น ทำเฟอร์นิเจอร์ไม้ไผ่ รวมถึงกิจกรรมของเยาวชนที่เกี่ยวกับ “การออมวันละบาท” ฯลฯ

กิจกรรมเหล่านี้ถือว่าการกระตุ้นให้คนในชุมชนได้หันมาใช้ทรัพยากรที่มีอยู่ให้เกิดประโยชน์โดยไม่หวังพึ่งจากภายนอกมากเกินไปพร้อมๆกับการสร้างจิตสำนึกในการออมเกิดขึ้น ชุมชนเองก็คาดหวังว่าการเป็นหมู่บ้านเศรษฐกิจพอเพียงคงอยู่ไม่ไกลเกินไปถึง

กล่าวได้ว่าในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติของคนปางจำปี ที่แต่ก่อนทรัพยากรดิน น้ำ ป่า มีความอุดมสมบูรณ์ เพียงพอต่อการดำรงชีวิตของผู้คนในสมัยนั้น ต่อมาประชากรเพิ่มมากขึ้น ความเจริญเข้ามา เงินตราเป็นใหญ่เหนือกว่าสิ่งอื่น ทรัพยากรธรรมชาติจึงถูกใช้อย่างล้นหลามโดยรู้เท่าไม่ถึงการณ์ ส่วนหนึ่งถูกทำลายจากการพัฒนาของภาครัฐที่ให้สัมปทานทำไม้ ดิน น้ำ ป่าเริ่มเสื่อมโทรม จนเกิดสภาวะวิกฤติ

คนในชุมชนบางคนเริ่มรู้สึกถึงการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้น และหันกลับมาดูสาเหตุของปัญหาที่เกิดขึ้น โดยใช้กระบวนการ “วิจัย” มาเป็นเครื่องมือในการสร้างพลังชุมชน ดังการมีส่วนร่วมของคนในชุมชนมาแก้ไขปัญหาด้วยข้อมูล ความรู้เดิมที่ชุมชนมีอยู่ รวมทั้งนำความรู้ใหม่เข้ามาเสริม กระบวนการในการทำวิจัยทำให้ทรัพยากรธรรมชาติฟื้นตัว ผลผลิตจากป่า น้ำเพิ่มมากขึ้น มีการกำหนดกฎระเบียบการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติเพื่อให้มีการใช้อย่างยั่งยืน เกิดอุทยานการเรียนรู้ที่เป็นแหล่งเรียนรู้ของคนปางจำปี และคนภายนอกได้เข้ามาเรียนรู้การจัดการทรัพยากรธรรมชาติของชุมชน นำไปสู่การเป็นหมู่บ้านเศรษฐกิจพอเพียงในอนาคต

ตอนที่ 3 : ภูมิปัญญาในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ

3.1 ลักษณะ ประเภทของการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ

ชุมชนปางจำปีเป็นชุมชนที่อยู่ท่ามกลางหุบเขาที่มีลำน้ำแม่ลายน้อยไหลผ่านกลางชุมชน ด้วยสภาพภูมิศาสตร์ ทำให้ชุมชนมีความสัมพันธ์กับทรัพยากรธรรมชาติ ทั้งการพึ่งพาเพื่อดำรงชีวิต ความเชื่อ วัฒนธรรม รวมถึงรายได้จากทรัพยากร ดังนั้นชุมชนจึงมีความรู้ ภูมิปัญญาที่เกี่ยวข้องกับการจัดการทรัพยากรที่หลากหลาย โดยเฉพาะทรัพยากรน้ำกับทรัพยากรป่าที่มีความสัมพันธ์กัน

ภูมิปัญญาของชุมชนปางจำปีในการจัดการทรัพยากรน้ำและทรัพยากรป่าที่มีความสัมพันธ์กับวิถีชีวิตของชุมชน มีดังนี้

1) องค์ความรู้ในการจัดการทรัพยากรป่า

ป่าชุมชนของปางจำปีเป็นป่าเบญจพรรณ อยู่ถัดไปจากพื้นที่ทำกิน ในป่ามีพืชพรรณหลากหลายชนิด ชุมชนใช้ป่าแห่งนี้เป็นที่แหล่งอาหาร แหล่งน้ำ สานกสิพา โรงพยาบาลและโรงเรียน พืชพรรณต่างๆที่ขึ้นอยู่ในสามารถแบ่งประเภทใหญ่ๆ ตามความเข้าใจของคนในชุมชน คือ ป่าไผ่จะอยู่ทั่วไปในเขตป่า รวมถึงไม้ยืนต้น อยู่บริเวณกลางป่าติดต่อกับเขตบ้านปोकซึ่งเป็นแหล่งต้นน้ำแม่ลายน้อย วิถีชีวิตและการใช้ภูมิปัญญาของชุมชนปางจำปีมีความสัมพันธ์กับป่า ๓ ประการ ได้แก่

1.1 ความรู้ในการหาอาหาร ด้วยความหลากหลายของพืชพรรณที่ขึ้นในป่าของชุมชน จึงทำให้มีอาหารที่ชุมชนสามารถนำมาบริโภค ดังนี้

หน่อไม้ หน่อไม้จะมีอยู่หลายประเภทตามชนิดของไม้ไผ่ที่ขึ้นในบริเวณนั้น แต่ที่ชาวบ้านนิยมนำมารับประทานคือ หน่อไผ่บง หน่อไผ่ซาง หน่อไร่ หน่อหก การเก็บหน่อของชุมชนจะอยู่ในช่วงเดือนพฤษภาคมถึงเดือนพฤศจิกายน โดยการสังเกตว่าบริเวณไหนมีหน่อไม้จากทางหน่อที่มีลักษณะดี คือหางแน่น ไม้แห้ง ไม่มีหนอน แผลง หรือเชื้อราเกาะ แต่ก่อน การเข้าป่าหาหน่อไม้ก็เพียงเพื่อนำมาบริโภคในครัวเรือนเท่านั้น ทำให้หน่อเริ่มแตกใบกลายเป็นต้นไม้มากขึ้น จนมีจำนวนมากในป่าแห่งนี้

ปัจจุบันคนในชุมชนมากขึ้น การเข้าป่าหาหน่อไม้ก็มากขึ้นตามไปด้วย มีการตัดหน่อไม้เอาไปขาย เพื่อสร้างรายได้ให้กับคนในชุมชน ปีหนึ่งหลายแสนบาท คณะกรรมการชุมชนจึงตั้งกฎระเบียบกำหนดช่วงฤดูหาหน่อในช่วงเดือนพฤษภาคม ถึงเดือนกันยายนเท่านั้น ด้วยเกรงว่าหากปล่อยให้คนในชุมชนเก็บหน่อไม้ขายได้ตลอดทั้งปีก็ทำให้ไม้ไผ่หมดป่าในเวลาไม่กี่ปี

วิธีการตัดหน่อไม้ของชาวบ้านก็มักจะใช้อุปกรณ์จำพวกมีด เสียมหรือของมีคมอื่นๆ อุปกรณ์เหล่านี้จะใช้ขุดหน่อไม้ที่อยู่ในดิน ซึ่งวิธีการขุดก็จะสังเกตบริเวณที่ดินจะแตก หนูนและชุ่มน้ำ แสดงว่าบริเวณนั้นหน่อไม้จะพยายามโผล่ออกมา และใช้มีดตัดหน่อที่โผล่ออกมาจากดินนำไปบริโภค

เนื่องจากคนในชุมชนปางจำปีมีวิถีชีวิตที่ดำรงอยู่กับป่ามาโดยตลอด และในป่าชุมชนเองก็มีไม้ไผ่ขึ้นอยู่มากมายจนเรียกได้ว่าเป็น “ป่าหน่อ” ด้วยปริมาณของไม้ไผ่ที่มีหลายชนิด แต่ละชนิดสามารถนำมาบริโภคได้ ส่งผลให้ชุมชนมีหน่อไม้กิน และขายในปีหนึ่งๆ เป็นจำนวนมาก ไม้ไผ่ที่มีในป่า ที่ชุมชนได้กินและใช้ประโยชน์มี 4 ชนิด คือ

1. ไผ่ไร่ เป็นไม้ไผ่ชนิดเล็ก จะขึ้นเป็นกออย่างหนาแน่น ผิวของลำไผ่จะเรียบ บริเวณที่อยู่ขึ้นบนพื้นที่ราบ ตามสองฝั่งลำน้ำตลอดจนต้นเขา ไม้ไผ่ชนิดนี้จะอยู่รวมกันกินพื้นที่กว้าง หน่อเอามาเป็นอาหาร ซึ่งเป็นที่นิยมของคนในชุมชนและสามารถนำไปขายได้ราคาดี ส่วนลำต้น เกษตรกรก็มักจะตัดเอามาทำ “ไม้ซ่างถั่ว” หรือไม้ที่ให้อั่วฝักยาวได้เลื้อย และ ทำเป็นตอกสำหรับจักสาน

2. ไผ่บง เป็นต้นไผ่ที่กอจะไม่หนาแน่นเท่ากอไผ่ไร่ ลำต้นจะผิวเรียบ หากผ่าดูเนื้อไม้ก็จะไม่ความหนาหรือบางจนเกินไป พบทั่วไปตามริมลำน้ำ ที่ราบเชิงเขา บริเวณป่าเบญจพรรณ หน่อใช้ในการบริโภคสดหรือดอง ลำต้นใช้ทำรั้วบ้าน ใช้ทำตอกสำหรับมัดข้าว หากเป็นไม้แห้งก็จะทำฟืนสำหรับหุงต้มได้ หรือนำไปจักสานเป็นอุปกรณ์อื่นๆ เช่น ตะกร้า

ภาพ 14 ลักษณะลำต้น(ซ้าย)และกอ(ขวา)ของไผ่บง

3. ไผ่ซาง จะอยู่รวมกันเป็นกอเล็กบ้างใหญ่บ้าง สังเกตจะมีลักษณะเป็นปล้องยาวที่โคนลำต้นไล่ไปจนถึงปลายจะเป็นปล้องสั้น เนื้อไม้จะเป็นผิวเรียบ พบในแถบเชิงเขา ลักษณะกอจะอยู่

รวมกันเป็นจำนวนมาก กินพื้นที่กว้าง มักจะขึ้นในพื้นที่ป่าเบญจพรรณ บริเวณที่พบตั้งแต่ลำห้วยที่ราบเชิงเขาจนถึงสันเขา หน่อนำมาบริโภค ส่วนลำต้นใช้เป็นตอก จักสาน ทำรั้ว ทำเฟอร์นิเจอร์ และนำมาผ่าเป็นซี่เล็กๆทำเป็นแผงๆ เพื่อใช้ประโยชน์

4. ไม้หก กอจะมีความหนาแน่นพอดี ลำต้นมีขนาดใหญ่เส้นรอบวงประมาณ 5-15 เซนติเมตร เนื้อไม้จะมีความหนา ผิวเรียบ พบในพื้นที่ป่าที่มีความชื้นมากๆ เช่น ป่าดงดิบ บริเวณลำห้วย มักจะขึ้นรวมกันและกินพื้นที่กว้าง หน่อใช้บริโภค ลำต้นนำมาจักตอก และทำเฟอร์นิเจอร์

หน่อไม้ไผ่ นอกจากไม้ไผ่จะมีหน่อไม้เพื่อหล่อเลี้ยงคนในชุมชนแล้ว ถ้าไผ่เองก็มักจะมี “หน่อไม้ไผ่” อาศัยอยู่ ซึ่งหน่อไม้ไผ่นี้ถือว่าเป็นสัตว์ที่ “กินอร่อยและราคาแพง” ซึ่งมักจะเป็นอาหารขึ้นชื่อ ในปัจจุบัน ในป่าที่อุดมสมบูรณ์ก็มักจะมีหน่อไม้ไผ่อยู่มากเช่นกัน ชุมชนได้สะท้อนว่า หน่อไม้ไผ่นั้นมักจะอาศัยอยู่ไม้ไผ่ไม่กี่ชนิด ก็คือ ไผ่ขาง ไผ่หกและไผ่บง ซึ่งวิธีสังเกตไม้ไผ่ที่มีหน่อไม้ไผ่ ชาวบ้านจะสังเกตที่ลำต้น ไผ่จะมีกาบหุ้มเรียงติดกันอยู่และมีรูน้ำเล็กๆออกตามข้อหรือปล้อง

วิธีการนำหน่อไม้ไผ่ออกจากลำต้น ก็มีทำได้โดยเจาะดูลำต้นไม้ไผ่ที่มีลักษณะบ่งชี้ว่าจะมีหน่อไม้ไผ่อยู่ จากนั้นก็เจาะรูเพื่อดูว่ามีหน่อไม้ไผ่อยู่หรือไม่ ซึ่งไม้ไผ่แต่ละลำก็มักจะมีจำนวนมากน้อยต่างกัน และขนาดของไม้ไผ่ใหญ่หรือเล็กก็ไม่สามารถเดาได้ว่าจะมีหน่อไม้ไผ่มากน้อยเพียงใด จากนั้นจึงตัดไม้ไผ่ปล้องล่างที่อยู่ต่ำกว่าปล้องที่มีหน่อไม้ไผ่อยู่ ส่วนไม้ที่เหลือก็สามารถนำไปใช้ประโยชน์อย่างอื่น

เห็ด เป็นอาหารจากป่าที่มีจำนวนมากพอๆกับหน่อไม้ ป่าบางป่าจะมีเห็ดหลายชนิด ส่วนมากชุมชนมักจะนำเห็ดมาบริโภคเพียงไม่กี่ชนิด และนำมาขายเพื่อสร้างรายได้ มีประเภทเห็ดที่เกิดจากดิน จะมีเห็ดแดง เห็ดถอบ เห็ดไข่ห่านขาว เห็ดไข่ห่านเหลือง เห็ดอาน เห็ดหนาม้อย และเห็ดโคน ซึ่งเห็ดเหล่านี้จะออกในช่วงฤดูฝนจนถึงฤดูหนาว ช่วงเดียวกับหน่อไม้ เห็ดที่เกิดจากขอนไม้ เห็ดในกลุ่มนี้จะมีมากในช่วงฤดูฝนถึงต้นฤดูหนาว จะมีเห็ดลม เห็ดหนู เห็ดมัน และเห็ดขาว โดยเฉพาะตอนฝนทิ้งช่วง เห็ดลมจะออกมาเป็นพิเศษ เนื่องจากเมื่อฝนหยุดตก ขอนไม้ที่ชุ่มน้ำจะค่อยแห้ง เห็ดลมก็จะออกมาในช่วงนี้ และ เห็ดลมเองก็เลือกออกเฉพาะขอนไม้ของไม้บางชนิดเท่านั้น คือ ไม้แะ ไม้เปาและไม้ขยอม

เห็ดที่ออกมากมายในป่าบางป่าชาวบ้านจะใช้เวลาจำและสังเกตเห็ดชนิดที่กินได้ หรือเคยกินมาก่อนทั้งลักษณะ รูปร่าง สี หากเป็นเห็ดชนิดเดียวกับที่เคยกินมาก่อนก็แน่ใจเบื้องต้นว่าเห็ดชนิดนี้กินได้ หากไม่แน่ใจเมื่อเก็บเห็ดมาถึงบ้านก็ต้องถามพ่อแม่หรือผู้รู้ก่อนว่า เห็ดชนิดนี้กินได้

หรือไม่ ก่อนจะนำมาปรุงอาหาร ซึ่งที่ผ่านมาที่ปางจำปียังไม่เคยมีคนที่ยืนเห็นคนนั้น ชนิดนี้แล้ว เสียชีวิต บางรายอาจจะเกิดการแพ้ เพราะเลือดลมไม่ถูกกับเห็ดชนิดนั้นๆ เป็นการส่วนตัว

รังต่อ รังผึ้ง สภาพป่ากรรรมและชื้น ทำให้ผึ้งมาทำรังอยู่ตามต้นไม้เป็นจำนวนมาก “น้ำผึ้งป่า” ถือว่าเป็นอาหารป่าที่บริสุทธิ์ มีคุณค่าทางอาหาร คนในชุมชนจึงนิยมนำมาบริโภคและนำมาขาย

การหาน้ำผึ้งมีขั้นตอน เริ่มจากออกหาผึ้งที่บินออกมาใกล้ลำน้ำ สังเกตทิศทางการบินของผึ้งว่าบินไปทางไหน เดินตามทิศทางที่ผึ้งบินพร้อมทั้งสังเกตตามพุ่มไม้หรือกิ่งไม้ที่ผึ้งทำรังอยู่ เมื่อเจอรังผึ้ง ซึ่งส่วนมากจะเจอตามกิ่งไม้ ผู้ที่พบก็จะดูก่อนว่า ที่ต้นไม้นี้มีการทำสัญลักษณ์สักชื่อคนที่มาพบก่อนหน้านี้หรือไม่ หากมีสัญลักษณ์ที่บ่งบอกว่ามีผึ้งรังนี้มิใช่เจ้าของแล้วก็ต้องเดินหาผึ้งรังต่อไป การที่ต้องทำสัญลักษณ์ไว้ที่ต้นไม้ เนื่องจากเมื่อนำเอารังผึ้งไปแล้ว ผึ้งก็จะกลับมาทำรังที่เดิมอีก

เมื่อพบว่ารังผึ้งยังไม่มีเจ้าของ ผู้พบก็จะทำสัญลักษณ์ชื่อไว้ และเตรียมอุปกรณ์สำหรับขึ้นเอาน้ำผึ้ง ซึ่งประกอบด้วย ไม้ตอกต้นไม้เพื่อทำขั้นบันไดขึ้นไป ใบรางจืดแห้งเพื่อจุดให้มีควันไล่ผึ้งออกจากรัง ถุงพลาสติกใส่รังผึ้ง และชุดสำหรับใส่กันผึ้งต่อย (เสื้อแขนยาว หมวกที่ยาวคลุมหน้า ใช้ไม้ตอกต้นไม้เพื่อทำขั้นบันไดถึงรังผึ้ง เมื่อถึงรังแล้ว จุดไฟเผาถึงรางจืดเพื่อให้เกิดควัน ผึ้งก็จะแตกจากรัง ใช้ไม้เขี่ยตัวผึ้งที่อยู่ในรังออก เพื่อตัดรังผึ้งใส่ถุงพลาสติกที่เตรียมไป ลงจากต้นไม้ นำรังผึ้งที่ได้มากรองเอาน้ำผึ้ง ส่วนรังผึ้งก็อาจจะนำมาประกอบอาหารหรือขายให้กับพ่อค้าที่มารับซื้อ

2. ความรู้ในการล่าสัตว์

ด้วยความอุดมสมบูรณ์ของป่าทำให้ป่าของชุมชนมีสัตว์ป่าชุกชุม นับตั้งแต่ หมูป่า เก้ง กระรอก ไก่ ไก่ หนู งูประเภทต่างๆ (งูเห่า งูเหือง งูเห่า งูจงก้านป้าว งูไซ งูจงดา) อีเห็น เม่น ตะกวด ตัวนึ่ง ไปจนถึงนกชนิดต่างๆที่ชาวบ้านมักจะเข้าป่าเพื่อไปล่าสัตว์เหล่านี้มาบริโภค กิจกรรมการล่าสัตว์นี้ถือว่าเป็นเกมสกีฬาอย่างหนึ่งมักจะมีผู้เล่นเป็นทีม ไล่ล่าสัตว์ป่า หรือเรียกว่า “การไล่เหล่า” หรือ จะฉายเดี่ยวด้วยการ ไปดักจับสัตว์ตอนกลางคืนโดยการ “นั่งห้างส่องสัตว์” ก็แล้วแต่ความชอบของแต่ละคน

การไล่เหล่า คำว่า “เหล่า” หมายถึง ป่าไม้และพงหญ้าต่างๆที่มีความรกจนแทบไม่สามารถมองเห็นเข้าไปได้ โดยมากสัตว์จำพวก หมูป่า เก้ง มักจะใช้เป็นที่ซ่อนตัว วิธีการไล่เหล่า ถือว่าเป็นชุดความรู้ของชุมชนที่นำมาใช้เพื่อไล่ล่าสัตว์เพื่อนำมาเป็นอาหาร คนในชุมชนทุกคนเชื่อว่าไม่มีใคร

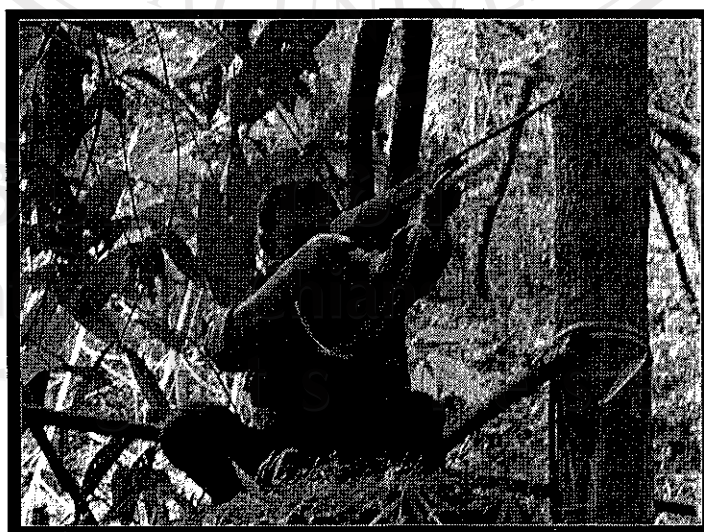
ไล่เหล่าเป็นหมด และกลุ่มคนที่จะไปไล่เหล่าก็เชื่อว่าใครก็ได้ แต่จะต้องมีการเลือก คัดสรร คนที่มี ความรู้ ความชำนาญเฉพาะเรื่องและ “รู้มือกัน” เข้ามารวมกลุ่มเพื่อออกปฏิบัติไล่เหล่า

การนั่งห้างสัตว์ หมายถึง การล่าสัตว์โดยการนำสัตว์มาแขวนไว้บนที่สูงหรือตามต้นไม้ ใหญ่ การนั่งห้างสัตว์นี้มักจะนั่งคนเดียวไม่ต้องมีทีมเหมือนการไล่เหล่า เนื่องจากการล่าสัตว์ จะต้องใช้สมาธิและความเงียบค่อนข้างมาก คนที่มานั่งห้างสัตว์ได้จะต้องผ่านการฝึกฝนมาอย่าง ขำนาญ ทั้งการสังเกต การทำห้างนั่ง ความอดทน และการดูแลตัวเอง

การจับต่อไก่อปา การจับไก่อปาโดยใช้ไก่อป้าเป็นวิธีจับสัตว์ป่าอีกวิธีหนึ่งของชุมชน ซึ่ง เป็นความรู้ที่ได้รับการถ่ายทอดและบอกต่อกันมา การต่อไก่อปาเริ่มจาก การคัดเลือกลักษณะของ ไก่อป้าที่จะนำไปต่อกับไก่อปา ไก่อป้าที่เลือกมานั้นต้องมีลักษณะสีไก่อป้าที่มีสีคล้ายไก่อป้าและต้องมี เสียงขันที่ฟังดูแล้วคล้ายเสียงไก่อป้าขัน จากนั้นจึงนำไปต่อไก่อปา

การจับตัวนึ่ง เป็นสัตว์ป่าที่ชาวบ้านนิยมนำมาบริโภคอีกชนิดหนึ่ง ลักษณะจะคล้าย ตะกวด แต่ลำตัวจะไม่มีเกล็ดแข็งห่อหุ้มอยู่ ตัวนึ่งมักจะขุดรูอาศัยอยู่ พบมากในรูที่มีจอมปลวก ขึ้นอยู่ หรือไม่ก็อาศัยอยู่ตามโพรงไม้ ที่ล้มอยู่ หรือ โพรงไม้ที่ตายยืนต้น

การจับตัวตะกวด ชาวบ้านเรียกว่า “แลน” เป็นเลื้อยคลาน ที่ชอบกินแมลงเม่า มักจะออก หากินตอนฝนหยุดตกแล้วและมีแดดออก การล่าตัวตะกวดก็จะใช้สุนัขดมกลิ่นเช่นเดียวกัน หาก เวลาเจอตัวแล้วก็ต้องวิ่งตามจับให้ทัน หากตัวตะกวดวิ่งขึ้นต้นไม้สูง ก็ต้องใช้ปืนยิง หากขึ้นต้นไม้ ที่พอจะปีนได้ก็ต้องปีนตาม และใช้เชือกคล้องคอลงมา ถ้าหากวิ่งหนีเข้ารูก็ต้องขุดดินตามรูให้เจอ ตัว และหากต้นไม้ตามโพรงไม้ที่ตายยืนต้นก็ต้องตัดต้นไม้และเจาะหาตัวให้พบ การล่าตะกวดจึง ถือว่า เป็นการไล่ล่าชนิดถึงพริกถึงขิงเลยทีเดียวถึงจะได้ตัวมาบริโภคได้

ภาพ 15 การนั่งห้างยิงสัตว์เพื่อนำมาเป็นอาหาร

3. ความรู้ในการสร้างแหล่งรายได้

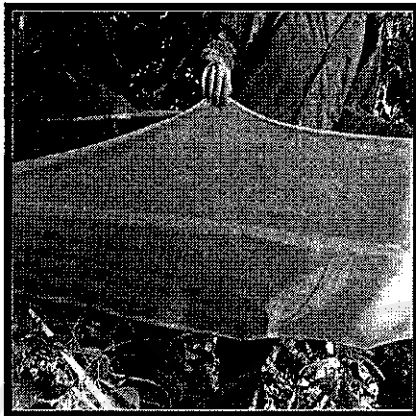
การจำต้อง ความอุดมสมบูรณ์ของป่า ทำให้เกิดพรรณพืชขึ้นอย่างหลากหลาย มีมากพอให้ชุมชน สร้างรายได้ให้กับครอบครัว ด้วยสภาพป่าที่มีลำน้ำไหลผ่านตลอดทั้งสาย จึงทำให้พืชอาหารประเภทกล้วยขึ้นอยู่หลายชนิด ซึ่งชุมชนได้ใช้ประโยชน์จากต้นกล้วยแต่ละชนิดคล้ายกัน นับตั้งแต่ กินผล เอาใบตอง นำปลีหรือต้นไปทำอาหาร ต้นกล้วยป่ามีอยู่ 3 ชนิด คือ ต้นกล้วยแดงมากที่สุดในพื้นที่ ลักษณะต้นสังเกตได้ง่าย ลำต้นใหญ่ มีใบแข็ง ส่วนปลีกินได้ ต้นกล้วยหม่น จะมีจำนวนน้อย ลักษณะเด่นอยู่ตรงใบที่จะมีสีหม่นๆ ผลและปลีของต้นกล้วยจะเล็ก ต้นกล้วยนวล ตรงโคนของกล้วยชนิดนี้จะมีขนาดใหญ่ ผลจะปกคลุมไปด้วยกาบกล้วย

เนื่องจากต้นกล้วยทั้ง 3 ชนิด มีอยู่มากในป่า จึงทำให้ชุมชนเกิดอาชีพในการเก็บใบตองอ่อนมาทำเป็นใบตองมวนบุหรี่ หรือนำใบตองที่แก่ขึ้นมาหม่นไปขายให้กับพ่อค้าที่เข้ามารับซื้อในชุมชน นอกเหนือจากกล้วยและปลีกล้วย

การทำตอมวนบุหรี่นี้ถือเป็นความรู้ของชุมชน ที่เกี่ยวข้องกับการใช้ประโยชน์จากป่า ที่สร้างรายได้ให้กับชุมชนได้อีกทางหนึ่ง วิธีการของการทำมวนบุหรี่ มีดังนี้

1. เข้าป่าเพื่อหาแหล่งของกล้วยป่าที่มีอยู่จำนวนมาก
2. ปอกเอาขดอ่อนของต้นกล้วยป่าที่ปลายจะมีลักษณะแหลม หรือยังไม่บานเป็นใบ
3. นำมาคลี่ ฉีกให้ได้ตามขนาดที่กำหนดไว้เป็นสี่เหลี่ยมผืนผ้าขนาดประมาณ 6x8 นิ้ว
4. ทำให้ใบตองแห้ง หรือที่ชาวบ้านเรียกว่า “การจำต้อง” โดยใช้ถุ่ทรายที่มีขนาดใหญ่กว่าใบตองเล็กน้อยวางทับบนใบตอง ซึ่งจะวางเรียงอยู่กันเป็นแถวบนแผ่นสังกะสีเรียบที่ตั้งอยู่บนกองไฟอ่อนๆ ให้ความร้อนช่วยให้ใบตองคลี่ออกมา ความหนักของถุ่ทรายจะช่วยให้ใบตองแบนเรียบ
5. นำใบตองที่คลี่ออกและมีแบนเรียบได้ที่ออกมาผึ่งลมเพื่อไม่ให้ใบตองแห้งกรอบ
6. เมื่อใบตองแห้งแล้วนำมาเรียงกันทีละแผ่นให้ได้ 20 แผ่น ม้วนและผูกด้วยเส้นด้าย 20 แผ่นนี้นับเป็น 1 ปับ
7. เมื่อมัดใบตองจนหมดแล้วก็เตรียมนำส่งให้กับพ่อค้าที่มารับซื้อต่อไป

การจำต้อง เป็นอาชีพเสริมที่ชุมชนทำกันในเวลาว่าง และตามความสมัครใจของแต่ละคน ส่วนมากมักจะเป็นแม่บ้านที่ใช้เวลาว่างจากการทำงาน จะเข้าป่าไปหาใบตองมาจำทำเป็นมวนบุหรี่ ทุกครั้งที่เข้าป่าก็มักจะมีอาหารป่า ดินไม้ติดมือมาบริโภคในครอบครัวเสมอ

ภาพ 16 ลักษณะใบตองอ่อนที่นำมาทำมวนบุหรี่ ภาพ 17 ใบตองที่เตรียมนำไปจุ่มกับความร้อน

4. ความรู้ในการรักษาโดยใช้สมุนไพร

ทุกครั้งที่คนในชุมชนเดินเข้าป่า หรือ หาอาหารริมลำน้ำแม่ลายน้อย สิ่งที่มีมักจะพบเสมอตามสองข้างทางตามเส้นทางเดินเท้าและทั่วไปบริเวณป่า คือ “พืชสมุนไพร” ซึ่งมีหลากหลายชนิด ส่วนมากเป็นพืชที่เจริญเติบโตตามธรรมชาติ อาหารพื้นเมืองของทางเหนือจะมีพืชผักเป็นหลัก ดังนั้นอาหารของคนในชุมชนจึงประกอบไปด้วยพืชสมุนไพรที่นำมาประกอบอาหารได้ บ้างก็นำมาเป็นยารักษาโรคตามสรรพคุณที่ได้รับการบอกเล่าต่อกันมา หรือไม่ก็นำมาเป็นส่วนประกอบของยาบำรุงร่างกาย ซึ่งเป็นการป้องกันสุขภาพไม่ให้เจ็บป่วย นายทา ตุ่นเป็ง ถือว่าเป็นผู้รู้หรือเรียกตามภาษาเหนือว่า “หมอเมือง” ที่เป็นผู้เชี่ยวชาญด้านสมุนไพรที่สามารถรักษาโรคภัยไข้เจ็บบางประการให้กับคนในชุมชนได้

การใช้ความรู้สมุนไพรของคนในชุมชนปางจำปี นอกจากจะนำพืชสมุนไพรมาประกอบอาหารและป้องกันรักษาโรค เกษตรกรบางรายยังใช้สมุนไพรในการเกษตร เช่น การทำน้ำหมักชีวภาพหรือการทำยาพ่นแมลงจากต้นสะเดา เป็นต้น แต่มักจะเป็นการใช้ความรู้เฉพาะบุคคลยังไม่เป็นที่แพร่หลายกันมากนัก โดยมากชุมชนจะใช้สมุนไพรเพื่อสองประการข้างต้นมากกว่า

ความรู้ภูมิปัญญาด้านสมุนไพร เป็นความรู้ที่อยู่ในตัวคนเฉพาะ มิใช่ว่าใครจะสามารถเรียนรู้ในเรื่องสมุนไพรได้ทั้งหมด คนในชุมชนที่รู้จักสมุนไพรก็จะมีแต่ผู้ใหญ่ ซึ่งแต่ละคนก็จะมีความรู้พื้นฐานเรื่องสมุนไพรที่แตกต่างกันไป อาทิ บางคนรู้จักสรรพคุณของสมุนไพรที่สามารถนำมาบริโภคเป็นอาหารในชีวิตประจำวันได้ ในขณะที่หลายๆคนอาจจะมีความรู้ในเรื่องสมุนไพรที่อยู่ในป่าเนื่องจากวิถีชีวิตหากินอยู่กับป่า และยังมีจำนวนน้อยที่รู้จักสมุนไพรมากพอที่จะนำมาเป็นยารักษาโรคหรือบรรเทาอาการเจ็บไข้ได้

นายทา ตุ่นเป็ง หมอยาประจำหมู่บ้าน แต่ก่อนการรักษาโรค หรืออาการเจ็บไข้ได้ป่วยของคนในชุมชนก็ยังมีความจำเป็นในการพึ่งหมอยา(บ้าน) อยู่มาก เนื่องจากถนนหนทางเข้าไปในเมืองมีความยากลำบาก ดังนั้นคนในชุมชนก็ยังที่จจะรู้จักสมุนไพรทั้งเพื่อบริโภคและเพื่อป้องกันและรักษาตัวเอง คนที่สนใจจริง ที่จะเรียนรู้จริง ก็ยังมีไม่มาก

5. ความรู้ในการใช้ไม้ให้เกิดประโยชน์

ไม้ไผ่ ป่าของชุมชนปางจำปีอุดมไปด้วย “ป่าไผ่” จึงทำให้ชุมชนสามารถใช้ประโยชน์จากไม้ไผ่ได้อย่างเต็มที่ ตั้งแต่หนองจนถึงลำต้น ซึ่งไม้ไผ่ที่คนในชุมชนนิยมนำมาใช้ประโยชน์จะมี ไผ่ไร่ ไผ่บง ไผ่หอย ไผ่เหี้ย ไผ่ซาง และไผ่หก ซึ่งไม้ไผ่แต่ละชนิดมีประโยชน์ที่แตกต่างกันไม่มาก เช่น เอามาจักเป็นตอกสำหรับมัดพืชผล นำมาสานตะกร้า กระบุงทำอุปกรณ์ทางการเกษตร เช่น ห้างสำหรับถั่ว หรือนำมาทำเป็นเฟอร์นิเจอร์ โต๊ะ เก้าอี้ แก้วน้ำ ที่ใส่กระดาษทิชชู

ภาพ 18 การใช้ประโยชน์จากไม้ไผ่

ไม้ฟืน ไม้ที่ทำฟืนนั้น จะต้องเป็นต้นไม้ที่ตายแล้วที่ถูกระเบียบของชุมชนได้กำหนดไว้ ซึ่งได้แก่ไม้ที่ล้มตามธรรมชาติ หรือ ไม้ที่มนุษย์ตัดเองโดยวิธี “กานไม้” ซึ่งหากเป็นไม้ที่ล้มเองตามธรรมชาติและแห้งพอจะมาทำฟืนได้ ชาวบ้านก็จะขออนุญาตจากคณะกรรมการหมู่บ้านก่อนที่จะนำไม้นั้นมาทำเป็นฟืนใช้ในครัวเรือน แต่ก็ยังมีอีกวิธีหนึ่งที่ชาวบ้านสามารถทำให้ต้นไม้มตายแบบยืนต้นได้ เรียกว่า “วิธีกานไม้” ซึ่งต้นไม้ที่จะกานได้ เป็นต้นไม้ตามความเชื่อของชุมชนว่ามีลักษณะที่

ไม่สามารถนำมาสร้างบ้านได้ มีลำต้นตรง ไม่บิดเบี้ยว หรือมีกิ่งก้านมาก ได้ขนาดสำหรับใช้งาน และไม่มีรูกลวงหรือผุ

วิธีการนํ้า จะใช้ขวานฟันรอบต้นไม้ความสูงเหนือจากพื้นดินประมาณหัวเข่า หรือตามความเหมาะสมของผู้ตัด ฟันให้เปลือกไม้ส่วนนอกที่เคลือบไม้อยู่ออกไปประมาณฝ่ามือ การนํ้าเปลือกไม้ออกประมาณเท่านี้จะเป็นการตัดเส้นทางที่ท่อนํ้าเลี้ยงจากพื้นดินไม้ให้ขึ้นไปหล่อเลี้ยงลำต้นและใบ ต้นไม้ก็จะค่อยๆเหี่ยวเฉาและตายในที่สุด ต้นไม้ที่ชุมชนนิยมใช้วิธีการนํ้าคือ ไม้แดง ไม้เปา ไม้แงะ ไม้คุ่ม ไม้ขยอม ไม้ซ้อ ไม้แฟน ไม้ประดู่ ไม้สัก ไม้จำปา ไม้จำปี ไม้ยาง และไม้เหียง

ไม้ใช้สอย การนํ้าจากป่ามาใช้สอยในปัจจุบัน จะสามารถนํ้าออกมาจากป่าได้ก็ต่อเมื่อนํ้าไม้มาสร้างบ้านเท่านั้น เนื่องจากชุมชนต้องการอนุรักษ์ป่าไม้เพื่อให้เกิดผลทางการฟื้นฟูธรรมชาติและทางเศรษฐกิจของคนในชุมชน ดังนั้น คณะกรรมการชุมชนจึงอนุญาตให้คนในชุมชนสามารถตัดต้นไม้ใหญ่ได้เฉพาะนำมาสร้างบ้านเท่านั้น

ถึงแม้ชุมชนจะมีวิถีอยู่กับป่ามาโดยตลอด การนํ้าไม้มาสร้างบ้านก็มีไว้ว่าจะนำต้นไม้ชนิดใดก็ได้มาสร้าง ชุมชนเองก็มีข้อยึดถือปฏิบัติกันมาตั้งแต่รุ่นพ่อแม่ ซึ่งข้อยึดถือการนํ้าไม้มาสร้างบ้าน ต้องดูลักษณะของต้นไม้ที่แก่เต็มวัยหรือต้นไม้ที่ยืนต้นมานาน และจะต้องเป็นไม้ที่ลำต้นตรง และยืนต้นเดี่ยว ตามขนาดที่ต้องการ

ลักษณะของไม้ที่ไม่เหมาะนำมาสร้างบ้าน ได้แก่ ต้นไม้ที่มี 2 นางคือ มีลำต้นติดกัน ต้นไม้ที่ลักษณะ 2 ง่าม ต้นไม้ที่มีเถาวัลย์พันลำต้น ต้นไม้ที่ล้มลงทิ้งราก ต้นไม้ที่เวลาตัดมีน้ำไหลออกมา ต้นไม้ที่เวลาตัดจะมีเสียงกราง ต้นไม้ที่เวลาตัดแล้วเวลาล้มลำต้นขึ้นหนุนตอ หรือไม้หนุนหมอน ต้นไม้ที่ขึ้นกลางจอมปลวก

ความรู้ภูมิปัญญาของชุมชนปางจำปีที่เกี่ยวกับการจัดการทรัพยากรป่า เห็นได้ว่าวิถีชีวิตของชุมชนมีการพึ่งพาอาศัยป่า ตั้งแต่เป็นอาหารจนถึงเป็นที่อยู่อาศัย ชุมชนมีชุดความรู้เหล่านี้เพื่อการดำรงอยู่และเป็นความรู้ที่ได้รับการสืบทอดมาหลายชั่วอายุคน การถ่ายทอดความรู้จะผ่านคนในครอบครัว เป็นการเรียนรู้ที่สอนกันรุ่นต่อรุ่น เด็กผู้ชายถือหนังสติ๊ก สะพายย่ามเดินตามพ่อเข้าไปในป่า จึงเป็นภาพที่ชินตาของคนในชุมชน เมื่อความรู้เหล่านี้ได้รับการถ่ายทอดผ่านการปฏิบัติ กอปรกับบริบทของชุมชนแวดล้อมไปด้วยป่าเขา อยู่ห่างไกลจากเมือง จึงทำให้สถานที่เล่นของเด็กถ้าไม่อยู่ริมน้ำ ก็ชวนกันไปเข้าป่า

ไม่น่าแปลกใจเมื่อเห็นกลุ่มวัยรุ่น จับกลุ่มกันไปเดินป่า เพื่อไปเรียนรู้วิถีไล่ล่าจากลูกๆ ใดๆ วิธีการถ่ายทอดเหล่านี้อาจจะถูกบังคับด้วยสภาพแวดล้อม หรืออาจจะด้วยบทเรียนบางบทที่เคยเกิดขึ้นในชุมชน ที่ผู้ใหญ่ไม่ต้องการให้คนรุ่นหลัง “เดินซ้ารอยเดิม” จึงทำให้ความรัก ความหวง

แผนป่าแห่งนี้ของผู้ใหญ่ในชุมชนเพิ่มเท่าที่วิญญูจนต้องการให้คนรุ่นหลังหันมาอนุรักษ์และใส่ใจ
ผืนป่าที่เสมือนทรัพย์อันมีค่าในปัจจุบัน

2) องค์ความรู้ในการจัดการทรัพยากรน้ำ

ชุมชนปางจำปีเป็นชุมชนที่ตั้งอยู่ท่าราบเชิงเขา การตั้งถิ่นฐานของชุมชนจึงตั้งอยู่ริมลำน้ำ มี
ถนนตัดผ่านกลางชุมชน บริเวณสองฝั่งลำน้ำทางด้านทิศเหนือมีพื้นที่ทำกิน อยู่ริมสองฝั่งลำน้ำ
ความอุดมสมบูรณ์ของลำน้ำแม่ลายน้อย ทำให้คนปางจำปีต่างก็พึ่งพาลำน้ำแม่ลายน้อยในการ
บริโภค อุปโภค การทำการเกษตร และใช้สอย องค์ความรู้ในการจัดการทรัพยากรน้ำของชุมชนปาง
จำปีจึงเกิดขึ้นเพื่อสอดคล้องกับการดำรงชีวิตในด้านต่างๆ และมีการใช้ความรู้ที่เร่ร่อนมาจนถึงยุค
การเปลี่ยนแปลง จากการสอบถามข้อมูลเกี่ยวกับการจัดการทรัพยากรน้ำของชุมชนพบว่า ชุมชนมี
องค์ความรู้ในการจัดการทรัพยากรน้ำ 4 เรื่อง คือ

องค์ความรู้ในเรื่องบ่อน้ำแบบโบราณ

เนื่องจากสภาพทางกายภาพชุมชน และสภาพการตั้งบ้านเรือน ของคนในชุมชนปางจำปี
ที่ตั้งเป็นกลุ่มๆ ตามที่ราบเชิงเขาริมฝั่งลำน้ำห่างไกลจากขุนน้ำหรือแหล่งต้นน้ำมาก ดังนั้น คนใน
ชุมชนแต่เดิมจึงนิยมขุดบ่อน้ำไว้ใกล้ๆ บ้านจึง เป็นการสะดวกมากกว่าในการนำน้ำมาใช้ในการ
บริโภค อุปโภคในครัวเรือน การสร้างหรือขุดน้ำบ่อของชุมชนปางจำปีขึ้นอยู่กับความต้องการใช้
ประโยชน์ของบ่อน้ำ การขุดบ่อน้ำของชุมชนปางจำปีจึงแบ่งเป็น 2 ลักษณะ คือ

ก. **น้ำบ่อดิน** เป็นการขุดโดยมีเป้าหมายในการใช้ประโยชน์อย่างยาวนาน การขุดน้ำบ่อดิน
มีทั้งเป็นแบบบ่อสาธารณะ และ น้ำบ่อที่ขุดขึ้นไว้ใช้เองในแต่ละ น้ำบ่อดินมีสายน้ำต่างกันสองสาย
คือ น้ำที่มาจากลำห้วยแม่ลายน้อยและน้ำที่มาจากลำห้วยสาขาห้วยหลอดซึ่งมีลักษณะแตกต่างกัน
ออกไปอย่างชัดเจน คือ ความใสของน้ำ โดยน้ำจากลำน้ำแม่ลายน้อยมีสีขุ่น ซึ่งเกิดจากการไหล
ผ่านชั้นดินดานริมฝั่งน้ำเข้ามาในบ่อ ส่วนน้ำที่มาจากห้วยสาขามีสีใส สะอาด เนื่องจากเป็นสายธาร
น้ำต้นไหลตามร่องน้ำได้ผิวดินไม่ได้ผ่านชั้นหินดินดาน

ข. **น้ำบ่อทราย** เป็นการขุดเนินทรายในบริเวณใกล้ๆ ลำน้ำแม่ลายน้อย เพื่อให้ทรายช่วย
กรองน้ำให้ใสสะอาดได้ในระดับหนึ่ง โดยมากนิยม ขุดบ่อทรายในฤดูแล้ง เพื่อใช้ในการอุปโภค
บริโภค ในระหว่างการทำงานตามหัวไร่ปลายนา หรือการประกอบอาชีพ หาอาหารตามลำน้ำ ซึ่ง
การขุดบ่อน้ำลักษณะนี้เป็นการใช้ประโยชน์ชั่วคราวเท่านั้น

ภาพ 19 การขุดบ่อทรายของชุมชนที่ยังคงเหลืออยู่ ซึ่งการขุดบ่อทรายจะขุดบริเวณริมลำน้ำแม่ลายน้อยเพื่อให้ทรายช่วยกรองน้ำก่อนที่จะใช้บริโภค ซึ่งปริมาณน้ำน้ำแม่ลายน้อยมีค่อนข้างมากในช่วงฤดูฝน

องค์ความรู้เรื่องการสร้างฝายกั้นน้ำ

การสร้างฝายกั้นลำน้ำแม่ลายน้อยในชุมชนปางจำปี เริ่มมีการสร้างครั้งแรกประมาณปี พ.ศ. 2457 โดยมีจำนวนผู้ใช้ประโยชน์จากฝาย 3 ครัวเรือน วัดดูประสงค์ของการสร้างฝายในขณะนั้นก็เพียงเพื่อกักเก็บน้ำไว้ทำนาข้าว ดังได้กล่าวไปแล้วว่าพื้นที่ทำกินของคนในชุมชนที่เป็นเจ้าของที่ดินที่มีเอกสารสิทธิ์ประมาณ 10 แปลงโดยมากจะอยู่บริเวณริมสองฝั่งลำน้ำแม่ลายน้อย และมีเพียง 10 ครัวเรือนเท่านั้นที่มีพื้นที่เพาะปลูกข้าว แต่การทำนา ก็ไม่ได้ผลดีเท่าที่ควรเนื่องจากสภาพพื้นที่เป็นพื้นที่ราบสูง

ดังนั้นคนในชุมชนจึงใช้การสร้างฝายเพื่อกักเก็บน้ำไว้ทำนาอย่างเพียงพอ ซึ่งหลักในการสร้างฝายจะพิจารณาจากระดับของแหล่งน้ำ ซึ่งการสร้างฝายต้องให้อยู่สูงกว่าพื้นที่ทำกินเพื่อให้มีน้ำใช้ในการทำนาและเพาะปลูก ขั้นตอนของการทำฝายเริ่มจากการหาหรือร่วมกันในของเกษตรกรที่มีพื้นที่ใกล้เคียงกัน เพื่อช่วยกันกักเก็บน้ำไว้ใช้เพาะปลูก เมื่อตกลงกันได้แล้ว ก็ ไปเตรียมวัสดุอุปกรณ์ที่จะใช้ในการสร้างฝาย ประกอบไปด้วย มีดผ่าไม้ ขวาน เลื่อย ค้อน ตะปู และไปช่วยกันตัดไม้ไผ่ความยาวประมาณ 80 เซนติเมตร ประมาณ 1,500 ท่อน นำมาผ่าครึ่งและเหลาส่วนโคนไม้ไผ่ให้แหลม จากนั้นก็ไปตัดไม้ซุงขนาดใหญ่ โดยเลือกเอาเฉพาะไม้เนื้อแข็ง เช่น ไม้ประดู่ ไม้รัก เป็นต้น เพื่อใช้ไม้ขนาดใหญ่เหล่านั้นต้านแรงน้ำในฤดูน้ำหลาก โดยใช้ไม้ที่มีความยาวพอที่จะพาด

ขวางลำน้ำได้ประมาณ 6 – 8 ต้นต่อกัน และตัดไม้ไผ่ความยาวเท่ากับไม้ซุงประมาณ 25 – 30 เล่ม ซึ่งวัสดุอุปกรณ์ในการทำฝายมีเฉพาะไม้ไผ่และไม้ท่อนขนาดใหญ่เท่านั้น

หลังจากนั้นจึงชักลากไม้ซุงที่วัดความยาวไว้แล้วทั้งหมดนำมาวางพาดขวางลำน้ำ โดยประมาณความสูงพอให้ระดับน้ำสามารถไหลเข้าลำเหมืองได้ โดยวางไม้ในลักษณะกลองสี่เหลี่ยมผืนผ้าและปรับระดับให้ได้ตามความเหมาะสมของสภาพพื้นที่ จากนั้นจึงนำไม้ไผ่ที่เตรียมไว้ปักไขว้ไปตามแนวยาวของไม้ซุงเหล่านั้น และตอกด้วยค้อนให้แน่นซึ่งไม่จำเป็นต้องให้ไม้มีระดับเท่ากัน จากนั้นนำเศษวัสดุใบไม้ ใบหญ้าใส่ลงไปในช่วงว่าง ต้องตอกหลักไม้ให้ยึดติดกันเอาไว้ให้แน่นหนาพอประมาณ ทำเป็นชั้น ๆ แบบขั้นบันไดประมาณ 3 ชั้น เพื่อในฤดูน้ำหลากก้อนกรวดและเม็ดทรายจะไหลลงมาทับถมกันจนเต็มช่องว่าง ระยะเวลาในการก่อสร้างฝายจุดหนึ่งประมาณ 3 วัน

พิธีกรรมการเลี้ยงผีฝาย

เมื่อสร้างฝายกันน้ำเสร็จเรียบร้อยแล้วก็มีการประกอบพิธีกรรมการเลี้ยงผีฝาย เพื่อบอกกล่าวต่อผีฝาย และเจ้าที่เจ้าทางให้ดูแลรักษาฝาย คราวเรือนที่ตกลงสร้าง และใช้ประโยชน์จากฝายร่วมกันจะเก็บเงินรวมกันประมาณ 40-50 บาทต่อครัวเรือนเพื่อนำมาซื้อเครื่องประกอบพิธีกรรม จากนั้นก็จัดทำกระทงใบตองที่บรรจุด้วยข้าวเหนียว 1 ปั้น กล้วย 1 ลูก กรวยดอกไม้ รูป เทียน มีเหล้าขาว 4 ขวด ไก่ต้ม 4 ตัว กัดเอาเฉพาะหัวไก่ 1 หัว ปีก 1 ปีก ดินไก่ 2 กู่ เครื่องในครบ ฉีกเนื้อส่วนหน้าอกของไก่พอประมาณ มีถ้วยแยกเครื่องปรุงที่ประกอบด้วยพริกตำ เครื่องเทศเตรียมไว้เพื่อไหว้ผีฝาย เครื่องประกอบพิธีกรรมมีกระทงดอกไม้ หมาเหมียง บุหรี่ใบตอง

เมื่อเตรียมเครื่องประกอบพิธีครบ ชาวบ้านจัดทำที่วางเครื่องประกอบพิธีโดยนำไม้มาปักเป็นเสาจำนวน 4 เสา สูงประมาณสองเศษ กว้างพอวางเครื่องประกอบพิธีได้ แล้วใช้ไม้ไผ่สานขัดกันซึ่งชาวบ้านเรียกว่า ตะ มาวางบนเสาหลัก 4 เสา นั้น จากนั้นก็ยกเครื่องประกอบพิธีให้สูงขึ้น ซึ่งเป็นการแสดงถึงความเคารพต่อผีฝายและเจ้าที่เจ้าทางมาวางบนตะ จูดยูปเทียน บนบานศาลกล่าวขอให้ผีฝายปกป้องคุ้มครองฝาย ให้คงทนรอดพ้นจากการถูกน้ำหลากนองพัดพังทลาย

การเลี้ยงผีฝายทำในช่วงเวลาประมาณ 16.00 – 17.00 น. ภายหลังจากสร้างฝายเสร็จแล้ว เมื่อเทียนดับรูปหมอดอก คนที่ทำพิธีทำการขออนุญาตกินของเซ่นไหว้ โดยนำมาประกอบอาหารเลี้ยงผู้ที่มาช่วยกันทำฝายหรือ ใครผ่านไปผ่านมาก็มีชักชวนร่วมดื่มกินกันให้อาหารและเหล้าหมด เนื่องจากชาวบ้านมีความเชื่อว่าไม่ควรนำของเซ่นไหว้กลับไปที่บ้าน

องค์ความรู้ในการจัดการทรัพยากรน้ำของชุมชนปางจำปีตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบันมี 2 ประเภท คือ ความรู้ในการขุดบ่อน้ำทั้งบ่อดินและบ่อทราย และความรู้ในเรื่องการสร้างฝายกันน้ำ

ซึ่งองค์ความรู้ทั้งสองเรื่องนี้ล้วนแล้วแต่เกิดขึ้นจากความจำเป็นในการใช้น้ำของคนในชุมชน การขุดน้ำบ่อทั้งสองประเภทมีเป้าหมายเพื่อใช้อุปโภค บริโภคในครัวเรือน ส่วนการสร้างฝายกั้นน้ำมีเป้าหมายเพื่อใช้ในการเกษตร ซึ่งองค์ความรู้ทั้งสองเรื่อง เป็นการใช้องค์ความรู้เพื่อตอบสนองความต้องการในชีวิตประจำวันและการทำมาหากิน

เมื่อประมาณปีพ.ศ. 2538 มีนายทุนเข้ามากว้านซื้อที่ดินที่มีเอกสารสิทธิ์ คนในชุมชนเริ่มขายที่ให้กับนายทุน พิธีกรรมการเลี้ยงผีฝายก็ค่อยๆ ลดความสำคัญลง จนกระทั่งหายไปเป็นที่สุด สาเหตุสำคัญอีกประการหนึ่งคือ การที่รัฐได้เข้าทำฝายคอนกรีตแทนฝายไม้ให้กับชุมชน คนในชุมชนจึงไม่ได้เข้ามาซ่อมฝายเหมือนกับฝายไม้เวลาฝายชำรุด จึงทำให้พิธีกรรมการเลี้ยงผีฝายของชุมชนปางจำปีจึงหายไปตั้งแต่นั้นมา

หากพิจารณาในด้านของความสัมพันธ์ของคนกับลำน้ำและพื้นที่ทำกิน พบว่าเมื่อที่ดินเปลี่ยนมือ ความรู้สึกเป็นเจ้าของก็สูญหายไปด้วย ความตระหนักในการรักษาทรัพยากรจึงหมดสิ้นไป จากคนที่เคยมีที่ดิน กลับจะต้องมารับจ้างเฝ้าที่ดินของตนเอง ในที่สุดก็กลายเป็นคนที่ไม่มียี่ดดิน ส่วนหนึ่งที่ทำให้พิธีกรรมความเชื่อเกี่ยวกับทรัพยากรหายไปจากชุมชน อาจะมาจากการที่รัฐนำนโยบายพัฒนาเข้ามาให้กับชุมชน ตัวอย่างที่เห็นเด่นชัด คือฝายคอนกรีตที่เข้ามาแทนที่ฝายไม้ โดยทางรัฐไม่ได้มองทุนวัฒนธรรมเดิมของชุมชนที่เคยปฏิบัติกันมา

เมื่อรัฐเข้ามาพัฒนาก็เสมือนดีตรบอกชาวบ้านว่าสิ่งนี้เป็นของรัฐ เมื่อเป็นของรัฐๆ ก็จะต้องดูแลรักษาในความคิดของชุมชน ชุมชนก็จะเริ่มล่าถอยออกมา สถานการณ์เช่นนี้ผนวกกับการที่สังคมเข้าสู่กระแสบริโภคนิยม ยิ่งทำให้คนคิดถึงแต่ปากท้องตัวเองและครอบครัวมากขึ้น สิ่งต่างๆ ที่คนในชุมชนเคยปฏิบัติร่วมกันมา ก็ลดลงจนไม่หลงเหลือในปัจจุบัน ดังนั้นหากจะพิจารณาถึงความเชื่อพิธีกรรมของชุมชนที่เกี่ยวข้องกับลำน้ำ การเลี้ยงผีฝาย จะเป็นเพียงพิธีกรรมเดียวที่คนในชุมชนรุ่นก่อนที่ที่ดินยังไม่เปลี่ยนมือ และยังไม่มีการเข้ามาของภาครัฐ สามารถเล่าให้ลูกหลานฟังได้

3.2 กระบวนการในการใช้ภูมิปัญญา

1) การประกอบอาชีพที่มีความสัมพันธ์กับทรัพยากรธรรมชาติ

การใช้ภูมิปัญญาของคนปางจำปีในการประกอบอาชีพ เพื่อสร้างให้เกิดรายได้ที่มีความสัมพันธ์กับทรัพยากรธรรมชาตินั้น เช่น การหาเห็ด หาหน่อไม้ หาหน่อหน่อควน ผลผลิตจากป่าเหล่านี้ได้สร้างรายได้มหาศาลให้แก่ชาวบ้านในแต่ละปี โดยชุมชนได้ออกกฎ กติกาเกี่ยวกับการใช้ประโยชน์ทรัพยากรธรรมชาตินั้นอย่างพอดี พอกิน พอขายเลี้ยงตัว ช่วงเวลาหนึ่งก็ต้องหยุดหาเพื่อให้ธรรมชาติได้มีการฟื้นตัวให้ชาวบ้านได้เก็บหาในฤดูกาลถัดไป

นอกจากนี้ชุมชนปางจำปียังมีภูมิปัญญาในการจำตอง ซึ่งติดตัวมาตั้งแต่บรรพบุรุษที่มาตั้งถิ่นฐานที่นี่ จำตองเป็นภูมิปัญญาท้องถิ่นในการทำใบตองมวนยาเส้นจากใบตองกล้วยป่าของคนปางจำปี เป็นอาชีพที่สืบทอดกันมาจากบรรพบุรุษสู่รุ่นลูกหลาน

พ่อหลวงเมืองเล่าให้ฟังว่า “คนปางจำปี โดยเฉพาะผู้หญิงที่มีอายุหน่อย มักจะจำตองเป็นอาชีพหลัก เพราะเป็นงานที่เบา เพียงแค่ไปตัดใบกล้วยจากป่าก็มาทำจำตองที่บ้านได้ ต้นกล้วย ๑ ยอดจะนำมาทำเป็นมวนได้ประมาณ ๒๐ มวน นำไปขายร้อยละ ๒๕ บาท นับเป็นอาชีพที่สร้างรายได้ให้แก่คนปางจำปีอีกทางหนึ่ง

ประเสริฐ โจมชัน นักวิจัยคนปางจำปีอีกท่านหนึ่ง พูดถึงการจำตองของคนปางจำปีว่า “คนปางจำปีบางคนที่ได้มาได้ก็เพราะจำตองนี้แหละ เกิดมาหัวก็ดำตอง” หมายความว่าเกิดมาพ่อแม่ก็มีอาชีพจำตองอยู่แล้ว

ใบตองที่นำมาจำ จะเป็นใบตองจากกล้วยประเภทไหนก็ได้ แต่ชาวบ้านจะนิยมใช้ใบตองกล้วยป่าที่มีเยอะเยอะในป่าปางจำปี มีกล้วยแดง กับกล้วยหม่น ส่วนของใบตองที่นำมาใช้ในการจำตอง จะตัดเอาเฉพาะส่วนยอดของต้นกล้วยที่เป็นยอดอ่อนๆ เท่านั้นตัดมาถึงต้นประมาณ ๑ ศอก ไม่ได้ตัดต้นกล้วยทั้งต้น ตัดปุ๊บ ก็ไปตัดต้นอื่นอีก ยอดกล้วยก็ค่อยๆ แทะออกมา ทั้งไว้ประมาณ ๑ สัปดาห์ ต้นกล้วยก็จะแตกยอดออกมาใหม่ ให้หมุนเวียนตัดกันได้เรื่อยๆ

ใบตองที่จำเสร็จแล้ว จะนำมามวนเป็นม้วนๆ ขายส่ง ๑ พันมวน ราคา ๑๖๐ บาท ถ้าคนขายน ใช้เวลา ๒ วันทั้งตัดกล้วย ทั้งจำตองจะได้ ๓,๐๐๐ มวน ราคา ๕๑๐ บาท ทำทั้งเดือนก็จะมีรายได้เดือนละ ๘,๐๐๐ บาท นับว่าเป็นรายได้ไม่เลวในส่วนของแม่บ้าน เสริมจากพ่อบ้านที่ทำอาชีพการเกษตร หรือออกไปรับจ้างนอกหมู่บ้าน มีคนจากอำเภอคอยสะเก็ดบ้าง อำเภอสันกำแพงบ้างมาซื้อ นอกจากใช้มวนยาเส้นแล้ว ตอนนี้ยังเอาไปห่อกละเม ของฝากยอดฮิตจากจังหวัดเชียงใหม่

2) การสร้างจิตสำนึก และความตระหนักในการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ ผ่านพิธีกรรม

การใช้ภูมิปัญญาท้องถิ่นในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติซึ่งแกนนำชุมชนที่ทำงานวิจัยท้องถิ่น ได้ไปเห็นตัวอย่างจากชุมชนอื่น จึงมาจัดกิจกรรม “บวชป่า สืบชะตาน้ำแม่ลายน้อย” ซึ่งได้สร้างการเปลี่ยนแปลงให้เกิดขึ้นกับชุมชนและลำน้ำแม่ลายน้อย และดึงการมีส่วนร่วมของคนในชุมชนได้มาก

พ่อหลวงเมืองเล่าให้ฟังถึงบรรยากาศ ตอนที่ชุมชนคิดจะจัดพิธีบวชป่าสืบชะตาน้ำแม่ลาย ซึ่งการเตรียมงานเกิดขึ้นประมาณ 1 เดือน

“บ้านเราไม่เคยมีพิธีกรรมหรือประเพณีใดๆ ที่แสดงถึงความเคารพน้ำ เคารพป่า จะมีก็แต่เพียงผีฝ่าย แต่ก็เฉพาะผู้ที่ใช้น้ำจากฝายเท่านั้น ไม่เคยมีพิธีกรรมที่เอาคนทั้งชุมชนมารวมกันทำ

แบบนี้ ความคิดนี้มันเกิดขึ้นจาก การที่เราจะต้องไปร่วมพิธีบวชป่าขุนแม่กวัง ที่ทางเครือข่ายลุ่มน้ำกวัง'เขาจัดทุกปี เราก็ไปร่วมงานกับเขา เสร็จก็กลับ

แต่พอคิดถึงกิจกรรมนี้ขึ้นมา ก็เลยปรึกษาชาวบ้านดู เอาไหม? เราจัดบวชป่า สืบชะตาน้ำแม่ลายของเราไหม? ชาวบ้านทุกคนต่างก็ยกมือเห็นด้วย ก็เลยชวนชาวบ้านคุย และวางแผนเลยนะว่าจะทำอะไร เมื่อไหร่ ใครทำ แต่ก่อนที่จะตัดสินใจทำหรือไม่ทำ ผมก็ถามย้าชาวบ้านก่อนว่า ..มันเป็นงานใหม่และใหญ่ๆ จะไหวกันไหม คนที่อื่นจะมาบ้านเราด้วยนะ ดูแลเขาได้ไหม เราไม่เคยทำนะ แต่ชาวบ้านก็ต่างก็พร้อมใจอยากทำ เขาบอกว่าบวชป่าก็ดีนะ ใครจะได้ไม่แอบตัด แม่ลายก็แห้งเหมือนคนใกล้ตาย สืบชะตาให้หน่อยจะได้อยู่กับพวกเราไปนานๆ ตอนนั้นคิดจะจัด ไม่มีเงินสักบาท ผมก็ยืมเอา ได้มาหมื่นกว่า ก็ลองดู”

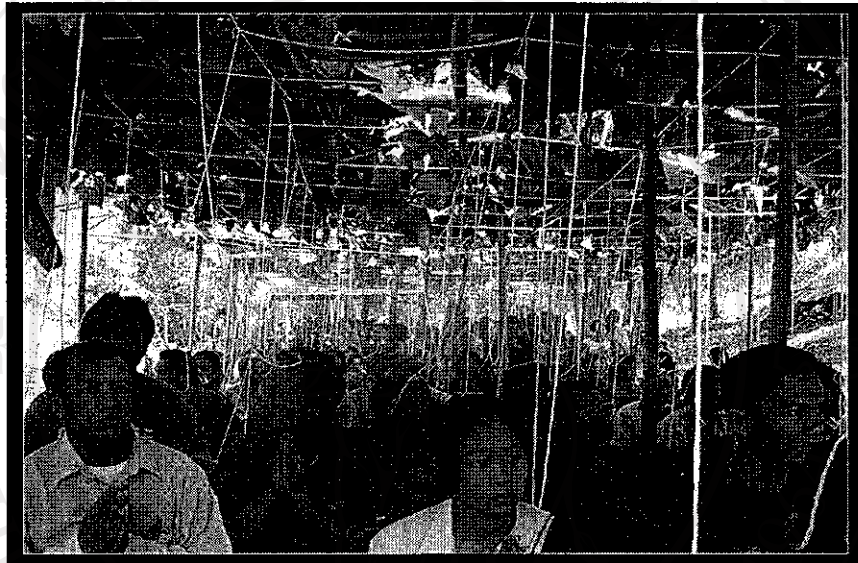
สวัสดิ์ ขัติยะ นักวิจัยคนหนึ่งเล่าบรรยากาศในวันงาน ให้ฟังด้วยความสุขว่า “ผมก็ไม่อยากเชื่อว่า “พลัง”ของชาวบ้านจะมีขนาดนี้ เราวางแผนกันทำงานกันทุกวัน การออกแบบงานก็ชาวบ้านช่วยกันออกแบบ จะให้ทำอะไรตรงไหน ทำเพิงพักเป็นอย่างไร แบ่งงานกันทำ พัฒนาสถานที่จัดงาน(บริเวณน้ำตกท่าบันได)นี้แบ่งเวรกันไปเป็นป้อม ใครติดงานหรือไม่ได้ไปก็ต้องเสียค่าปรับ เขาไม่ไปเพราะเขาติดภาระจริงๆ เขาก็ซื้อเหล้า ซื้อไก่หิ้วมาให้เลยนะ เอามาให้คนทำงานแพงกว่าค่าปรับเสียอีก ก็แบ่งงานกันทำ คนเฒ่าคนแก่ก็ไปทำซุ้มและเตรียมเครื่องสืบชะตา เด็กเยาวชนก็ไปช่วยพัฒนา มีประกวดแต่งคำขวัญด้วย เขาก็ส่งกันใหญ่ แม่บ้านก็ดูแลเรื่องอาหาร โอ้ยเขาสนุกกัน อยากให้ถึงวันงานเร็วๆ หลายคนก็อยากรู้ งานจะออกมาอย่างไร ข้าวก็ใช้วิธีหอมกัน บ้านละ 10 ห่อ เอามารวมกัน ใครอยากกินอะไรก็หยิบ ของกินบ้านเราทั้งนั้น วันนั้นทั้งงานเป็นแบบธรรมชาติมาก ปะลัมสืบชะตาก็เอาใบตองมาบุง

วันนั้นเชิญหัวหน้ากิ่งอำเภอมาเปิดงาน มาตัดเชือกเปิดงานที่ทำจากน้ำริน เปิดปู่กระบวยที่มีปลาอยู่ก็เทลงน้ำแม่ลาย เหมือนเป็นสัญญาณบอกว่า ปลาจะมีบ้านอยู่แล้ว คนเฒ่าคนแก่..มีพี่คนหนึ่งก่อนวันงานเขาหาจับปลาปูมา มันไม่มีแล้วนะบ้านเรา พี่เขาบอกว่าไปหาเอาจากน้ำแม่ลายนี้แหละ ขึ้นไปบนนั้น ไปเอามาให้มันกลับมาอยู่บ้าน มองไปทางไหนทุกคนก็มีความสุข สนุก แยกมากันเยอะ นายก ปลัด อบต. กำนัน ผู้ใหญ่บ้านทั้งตำบล ใครมาเห็นเขาก็ทิ้ง เขาก็ชม ทำได้ยังไง พ่อหลวงนี้เยี่ยมไม่หุบเลยนะ และผมก็เชื่อว่า ทีมวิจัยและชาวบ้านทุกคนก็รู้สึกอึ้ง..”

¹ เครือข่ายที่รวมตัวกันทำงานด้านอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติในพื้นที่ป่าขุนแม่กวัง จำนวน 55 หมู่บ้าน ในอำเภอดอยสะเก็ด ซึ่งก่อตั้งมาตั้งแต่ปี 2542

² พิธีสืบชะตา เป็นความเชื่อของคนทางภาคเหนือที่ใช้ในการต่ออายุหรือทำบุญให้มีอายุยืนยาว

การเริ่มกิจกรรมเล็กๆ เพื่อ “มองหาวิธีการมีส่วนร่วมของชุมชน” ที่ทีมวิจัยไม่คาดคิดมาก่อนว่าจะได้ผล “ดีเกินคาด” เมื่อให้ความสำคัญถูกต้อง การเข้ามามีส่วนร่วมของชุมชนก็ไม่ยาก การได้รับการชื่นชมจากคนภายนอกเกี่ยวกับกิจกรรมเล็กๆ ที่ชุมชนร่วมกันทำ ก็เปรียบเสมือนการสร้างพลังศรัทธาต่อสิ่งนั้นให้เกิดขึ้นในใจของคนโดยไม่รู้ตัว

ภาพ 20 พิธีบวชป่าสืบทอดน้ำครั้งแรกที่ทำแบบเรียบง่าย

ภาพ 21 ข้าวห่อที่แต่ละบ้านนำมาหอมกันในงานบวชป่าสืบทอดน้ำ

3.3 ผลและบทเรียนที่เกิดขึ้นจากการใช้ภูมิปัญญา (Out put & lesson learned)

การใช้ความรู้ ภูมิปัญญาในการจัดการ ใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติของคนในอดีต เป็นไปด้วยความเคารพและเห็นคุณค่า ซึ่งเป็นสิ่งที่สืบทอดมาอย่างยาวนาน แต่เมื่อความต้องการ และเหตุจำเป็นในการดำรงชีวิตมีมากขึ้น ทำให้ความรู้และวิถีปฏิบัติเหล่านั้นถูกแทนที่ด้วยความ สะดวกสบาย วิถีปฏิบัติที่ดีงามจึงถูกละทิ้ง ตัวอย่างของการแทนที่บ่อน้ำด้วยท่อพีวีซี หรือระบบ ประปาภูเขา หรือการเปลี่ยนเจ้าของที่ดินจนทำให้การสร้างและดูแลฝายได้หายไปจากชุมชนโดย สิ้นเชิง

ด้านประเพณี ความเชื่อที่เกี่ยวข้องกับทรัพยากร หรือการทำมาหากิน ปรากฏว่าหลายสิบปี มาแล้วที่ชุมชนปางจำปีไม่เคยมีพิธีกรรมใดๆ ที่เกี่ยวข้องกับลำน้ำหรือทรัพยากร ที่สืบทอดต่อกัน มาถึงรุ่นปัจจุบันเลย ไม่ว่าจะเป็นการบวชป่า หรือการไหว้ผีขุนน้ำ

แม้ว่าชุมชนไม่มีพิธีกรรมหรือความเชื่อเกี่ยวกับลำน้ำที่เด่นชัดมากมาหลายสิบปี แต่เมื่อ พิจารณาวิถีชีวิตของคนในชุมชนที่อาศัยลำน้ำ อีกทั้งข้อมูลของชุมชนเองก็ได้รับจดตั้งฝาย คอนกรีตไว้ ทำให้ได้รู้ว่าแต่เดิมคนในชุมชนมีการสร้างเหมืองฝายเพื่อผันน้ำเข้าพื้นที่ทำการ เพาะปลูก กันลำน้ำเป็นช่วงๆ หลังฤดูทำนา จะมีพิธีกรรมเลี้ยงผีฝาย และซ่อมเหมืองฝายทุกปี

เมื่อสอบถามเกษตรกรที่มีพื้นที่ทำการเกษตรอยู่ใกล้ลำน้ำเกี่ยวกับความเชื่อหรือพิธีกรรมใน การนำน้ำมาใช้ก่อนการเพาะปลูกแต่ละฤดูกาล เกษตรกรตอบว่าไม่เคยมีเลย ถ้าหากจะนำน้ำมาใช้ ก็ ไม่ต้องบอกใครหรือเจ้าที่เจ้าทาง เพราะน้ำก็มีอยู่ในลำน้ำอยู่แล้ว แต่จะมีการเลี้ยงเจ้าที่ทางเพื่อแก้ บบนเท่านั้น เช่น ก่อนเพาะปลูกก็บอกเจ้าที่เจ้าทางไว้ว่าขอให้พืชผลราคาดี ไม่เป็นโรค ถ้าหากขายได้ ราคาดีก็จะเอาหัวหมู หรือเหล้า หรือไก่มาถวาย ถ้าปีนั้นการเพาะปลูกดีก็จะนำสิ่งของที่บนไว้มา ถวาย ถ้าไม่ได้การเพาะปลูกขาดทุนที่ได้กล่าวบนไว้ก็แล้วกันไป เกษตรกรเองก็ไม่แน่ใจว่านี่เป็น ความเชื่อหรือพิธีกรรมหรือไม่ ดังเช่นที่ลุงบุญซึ่งเป็นเกษตรกรคนหนึ่งที่เคยมีพื้นที่อยู่ริมฝังลำน้ำ แม่ลายน้อยได้กล่าวไว้ว่า “เมื่อก่อนจะเลี้ยงผีฝายทุกปี พอน้ำลดลงก็เลยไม่ได้เลี้ยง แต่ฝินายังเลี้ยง อยู่บนบานไว้ให้ข้าวงาม จะเลี้ยงตอนที่เก็บเกี่ยวข้าวแล้ว”

การทำงานวิจัยท้องถิ่น ได้กระตุ้นพลังของชุมชนให้เกิดความตระหนักและเข้ามามีส่วน ร่วมในการฟื้นฟู ดูแลรักษาทรัพยากรธรรมชาติที่คนในชุมชนเคยใช้อย่างไม่ยั้งคิด ทุกวันนี้ชุมชนมี กฎระเบียบในการใช้ประโยชน์จากป่า น้ำ เข้ามาเป็นตัวในการควบคุม กำกับที่อยู่บนพื้นฐานของภูมิ ปัญญาท้องถิ่นที่เป็นคุณค่าดั้งเดิมของชุมชน เช่น การหาหน่อไม้ หนอนไม้ไผ่ การล่าสัตว์ การตัดไม้ เป็นต้น รวมทั้งได้มีการประยุกต์ประเพณีทางพุทธศาสนาที่แกนนำชุมชนได้ไปพบเห็น ไปเรียนรู้ จากชุมชนอื่นมาใช้ในชุมชนปางจำปี คือ การบวชป่า และสืบทอดแม่ย่า ทำให้เห็น “พลัง” ของคน ปางจำปีที่ร่วมลงแรง ร่วมใจกันจัดงานครั้งนี้

จากการตัดสินใจของชาวบ้านที่ร่วมกันจัดงานบวชป่า สืบชะตาแม่น้ำ ปัจจุบันที่ดินส่วนหนึ่งของน้ำตกทำบันได บริเวณจัดงานบวชป่า แต่เดิมเคยเป็นพื้นที่ที่เจ้าของได้ใช้ปลูกไม้ผล แต่พองานเกิดขึ้นและชาวบ้านมีความเห็นว่าควรจัดกิจกรรมให้ต่อเนื่อง เจ้าของที่ดินจึงยกที่บริเวณจัดงานส่วนหนึ่ง ให้เป็นที่สาธารณะของชุมชน

ต่อมาอบต.ห้วยแก้วได้จัดสรรงบประมาณสร้างถนนเข้าสู่บริเวณน้ำตกทำบันได ระยะทาง 50 เมตร และทางเข้าบริเวณงานระยะทาง 200 เมตร ซึ่งแต่เดิมเป็นทางลูกรัง พร้อมทั้งศาลาพักผ่อน ต่อมาอบต.ได้จัดสรรงบประมาณส่วนหนึ่งให้ชุมชนพัฒนาเส้นทางศึกษาธรรมชาติเชื่อมจากชุมชน ต้นน้ำบ้านป้อมมาชุมชนปลายน้ำปางจำปี จำนวนเงิน 150,000 บาท และได้บรรจุให้ชุมชนปางจำปี ในแผนพัฒนาเป็นแหล่งท่องเที่ยวเกษตรเชิงนิเวศน์ของตำบล

กล่าวโดยสรุป ภูมิปัญญาท้องถิ่นในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติของคนปางจำปี ได้มีการสืบทอดต่อกันมาจากการปฏิบัติ จนเป็นประสบการณ์ เป็นความรู้ที่ฝังลึกอยู่ในตัวคน เช่น ความรู้ในการหาหินจากป่า ความรู้ในการล่าสัตว์ การใช้สมุนไพรในการรักษาโรค เป็นต้น ภูมิปัญญาบางอย่างได้สูญหายไปกับความเจริญที่เข้ามาในชุมชน เช่น การเลี้ยงผีผาย การเลี้ยงผีเจ้าป่า เจ้าเขา ภูมิปัญญาในการจัดการน้ำแบบโบราณ ฯลฯ

เมื่อคนในชุมชนได้ร่วมมือ ร่วมใจกันฟื้นฟู ดูแล รักษาป่า รักษาป่าแม่ลายน้อยให้ฟื้นคืนกลับมาดังเดิม ได้มีการนำภูมิปัญญา ความรู้ดั้งเดิมเข้ามาเป็นฐานคิดในการดำรงอยู่กับธรรมชาติที่มีความเอื้ออาทร ความสัมพันธ์กันแบบพึ่งพา ไม่ใช่แบบล้างผลาญเหมือนในอดีต โดยมีกฎกติกาที่เป็นลายลักษณ์อักษรเข้ามาช่วยกำกับกฎกติกาตามธรรมชาติที่ชุมชนมีอยู่ ให้ความหนักแน่น มีความชัดเจนในการปฏิบัติมากยิ่งขึ้น ส่งผลให้ทรัพยากรธรรมชาติได้รับการฟื้นฟู ชุมชนมีระเบียบปฏิบัติไปในแนวทางเดียวกัน คนในชุมชนมีรายได้จากทรัพยากรดิน น้ำ ป่าตลอดทั้งปี

ท้ายสุดเกิดแหล่งเรียนรู้ “อุทยานการเรียนรู้บ้านวังปลา” ที่ประกอบด้วยป่าชุมชน เขตอนุรักษ์พันธุ์สัตว์น้ำ มีตูบบ้านวังปลาให้คนภายนอกได้เข้ามาเรียนรู้บทเรียนของปางจำปี และนำสิ่งดีๆ มาแลกเปลี่ยนกัน แม่บ้านก็มีรายได้จากการทำอาหาร เยาวชนได้ฝึกการเป็นผู้นำ การรวมกลุ่มกันทำกิจกรรม คนในชุมชนทุกคนได้รับประโยชน์จากการดูแล รักษาป่า รักษาป่า นำไปสู่การเป็นหมู่บ้านเศรษฐกิจพอเพียงดังที่ตั้งเป้าหมายไว้

ตอนที่ 4 : กฎ กติกาในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ

4.1 พัฒนาการของการกำหนดกฎ กติกาของชุมชน

ในด้านการกำหนดกฎกติกาของชุมชนที่เป็นทางการของชุมชน คณะกรรมการหมู่บ้านท่านหนึ่งบอกว่าปกติของคนเหนือถือว่างานบุญเป็นงานใหญ่และมีความสำคัญ หากใครช่วยงานมากก็จะได้บุญมาก ปัจจุบันคนในชุมชนออกไปทำงานนอกชุมชนมาก ทำให้ละเลยความสำคัญของการทำบุญร่วมกันหรือการมีส่วนร่วมในการทำงานพัฒนาชุมชนด้านอื่น ชุมชนจึงได้ออกกฎชุมชนข้อหนึ่งบังคับไว้ในการเข้าร่วมงานของชุมชน คือ หากคนในชุมชนขาดงานที่ได้รับมอบหมายจะต้องเสียค่าปรับคนละ 150 บาท ลงงานได้แต่ต้องหาคนไปแทนและเสียค่าปรับ 120 บาท ซึ่งเป็นข้อตกลงที่คนในชุมชนปางจำปีได้ร่วมกันไว้

ในด้านทรัพยากรธรรมชาติ มีกฎชุมชนกำหนดไว้ว่าคนในชุมชนสามารถตัดต้นไม้มาใช้ประโยชน์ได้แต่ห้ามตัดเพื่อขาย หากมีการทะเลาะวิวาทจะเสียค่าปรับคนละ 1,000 - 2,000 บาท (บางกรณีค่าปรับอาจไม่สูงถึง 1,000 บาท คนในหมู่บ้านหรือผู้นำจะเป็นผู้ตัดสิน)

เมื่อชุมชนได้เข้ามาทำงานวิจัยเพื่อท้องถิ่น เป็นการสร้างการเรียนรู้ให้กับชุมชนผ่าน “ข้อมูล” โดยการ สืบค้นหา “สาเหตุ” ของปัญหาที่เกิดขึ้นด้วยนำข้อมูลมาพิจารณา วิเคราะห์เพื่อให้เข้าถึง “ความจริง” ที่เป็นอยู่ กระบวนการทำงานเน้นการพูดคุย แลกเปลี่ยน ไปดูของจริง

การทำงานวิจัยกว่า 2 ปีของทีมวิจัยที่ผ่านบทพิสูจน์และการเรียนรู้ที่หลากหลาย...ทั้งการศึกษาหาความรู้เรื่องการจัดการน้ำของชุมชน ความสัมพันธ์ของคนในชุมชนกับน้ำ เดินสำรวจสภาพลำน้ำ การวิเคราะห์การมีส่วนร่วมของชุมชนในการจัดการทรัพยากรและนำ “ข้อมูลที่ได้” มาออกแบบกิจกรรมเพื่อดึงการมีส่วนร่วมของคนในชุมชน เช่น บวชป่าสืบทอดลำน้ำ การทำเกษตรเชิงอนุรักษ์ริมสองฝั่งน้ำ กำหนดเขตอนุรักษ์พันธุ์สัตว์น้ำ เป็นต้น

ผลที่เกิดขึ้นจากการทำงานวิจัยที่เกิดขึ้นที่เป็นรูปธรรมคือ เกิดพิธีกรรมทางด้านอนุรักษ์ทรัพยากรคือ บวชป่าสืบทอดลำน้ำแม่ลายน้อย คนในชุมชนร่วมดูแลลำน้ำแม่ลายน้อยกันมากขึ้น เช่น ไม่ทิ้งขยะจากครัวเรือนลงลำน้ำ ช่วยกันสอดส่องดูแลคนภายนอกที่เข้ามาจับสัตว์น้ำ องค์การบริหารส่วนตำบลห้วยแก้วได้เข้ามาสนับสนุนการพัฒนาพื้นที่ทั้งถนน ศาลาพักผ่อนบริเวณน้ำตกท่าบันได ซึ่งเป็นจุดการทำกิจกรรมของชุมชน เกิดกลุ่มแกนนำชุมชน เยาวชนเข้ามาร่วมทำกิจกรรมเกี่ยวกับลำน้ำแม่ลายน้อย เป็นต้น

ผลที่เกิดขึ้นกับทรัพยากรธรรมชาติ คือ ลำน้ำแม่ลายน้อยมีสัตว์น้ำเพิ่มมากขึ้นในช่วงปีที่ 2 ปริมาณน้ำไหลมากกว่าเดิมในฤดูแล้ง ป่ามีความอุดมสมบูรณ์มากขึ้น เนื่องจากชุมชนตระหนักถึง

ความสัมพันธ์ของน้ำและป่า หากชุมชนรักษาป่าไม่ดูแลน้ำ น้ำก็จะแห้ง เมื่อน้ำแห้ง ป่าก็จะหายไปด้วย

ในด้านกฎ กติกาในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ ทำให้เกิดเขตอนุรักษ์พันธุ์สัตว์น้ำ หรือ “วังปลา” ในระยะทาง 1 กิโลเมตร พร้อมกฎเหล็กที่ห้ามจับสัตว์น้ำบริเวณนี้เด็ดขาด รวมทั้งการทบทวนกฎระเบียบของชุมชนด้านการอนุรักษ์ทรัพยากรสิ่งแวดล้อมขึ้นใหม่ ให้เคร่งครัดมากขึ้นกว่าเดิม

ก่อนหน้านั้นได้เกิดเหตุการณ์หนึ่งที่น่าสนใจเกี่ยวกับการจู่โจมประทุษร้ายในการจัดการป่าของชุมชนบ้านปางจำปีให้เกิดขึ้น คือ พี่นาคซึ่งเป็นสมาชิกอบต.ห้วยแก้วและเป็นสมาชิกในชุมชนถูกจับในกรณีลักลอบตัดไม้ เหตุการณ์นี้เริ่มจากพี่นาคได้ทำหนังสือขออนุญาตคณะกรรมการหมู่บ้านในการขอตัดไม้เพื่อสร้างบ้านแทนบ้านเดิมที่ชำรุด ซึ่งคณะกรรมการชุมชนพิจารณาอนุญาตและกฎของชุมชนเกี่ยวกับการตัดไม้ก็ได้ระบุไว้ชัดเจนที่คนในชุมชนสามารถตัดไม้มาสร้างบ้านได้

เมื่อผ่านคำรับรองจากคณะกรรมการ พี่นาคจึงทำหนังสือขออนุญาต อบต.ห้วยแก้วอีกครั้ง ซึ่งอบต.ก็อนุญาตตามมติของคณะกรรมการชุมชน เมื่อได้ข้อสรุปที่ชัดเจนพี่นาคและเพื่อนบ้านจึงตัดไม้แห้งมากองไว้เพื่อรอรถขนบรรทุกมาจากป่า ในขณะที่รอก็มีคนมาบอกว่าเจ้าหน้าที่ป่าไม้มายึดไม้ไป พี่นาคจึงโกรธที่เจ้าหน้าที่ที่ยึดไม้ไปทั้งๆที่ได้ขออนุญาตถูกต้องแล้ว จึงได้ชวนชาวบ้านไปตัดมาอีก และได้บรรทุกมาไว้ที่บ้าน รวมถึงได้ขึ้นเสาหลักของบ้านไว้ เมื่อเจ้าหน้าที่ทราบข่าวจึงบุกเข้ามาในชุมชนพร้อมด้วยอาวุธครบมือเข้ามาจับและรื้อเสาบ้านของพี่นาคไปจนหมด

ขณะนั้นพ่อหลวงเมืองไม่อยู่ คณะกรรมการหมู่บ้านจึงได้ช่วยกันคุยกับทางเจ้าหน้าที่ พี่นาคเองก็ยังโกรธมากไปอีก ถึงขั้นเข้าไปขัดขวางพร้อมกับเอามีดจ่อที่คอตัวเองพร้อมกับบอกว่าถ้าจะเอาไม้ไปก็เอาชีวิตเขาไปด้วย ทางชาวบ้านก็ได้เข้ามาห้ามและบอกให้ใจเย็นๆ พี่นาคจึงได้แต่ร้องไห้และนั่งมองเจ้าหน้าที่เอาไม้ไป

ในขณะนั้นชาวบ้านแบ่งความคิดเป็น 2 ส่วนๆหนึ่งเห็นว่าพี่นาคไม่ผิดที่ตัดไม้เพราะกฎหมายหมู่บ้านได้ระบุไว้ชัดเจน พี่นาคก็ทำถูกขั้นตอน ส่วนอีกกลุ่มหนึ่งเห็นว่าพี่นาคไม่ถูกที่ตัดไม้ในป่าซึ่งเจ้าหน้าที่ดูแลรักษาอยู่ สถานการณ์ในชุมชนขณะนั้นค่อนข้างตึงเครียดมากเนื่องจากเป็นครั้งแรกของชุมชนที่เกิดความขัดแย้งในเรื่องป่า

เมื่อมีการประชุมระหว่างคณะกรรมการและชาวบ้านบางส่วน จึงได้ข้อสรุปร่วมกัน 2 ประเด็นว่า พี่นาคเองก็ใจร้อน วู่วามไม่รอปรึกษากันก่อนที่จะทำอะไร ซึ่งหมายถึงการไปตัดไม้ครั้งที่ 2 ในฐานะที่ตัวเองเป็นผู้นำความใจเย็นและรอบคอบควรจะมีมากกว่านี้ ซึ่งพี่นาคเองก็

ยอมรับต่อสภาพอารมณ์ของตนเองที่หุนหันพลันแล่นไป ส่วนอีกประเด็นหนึ่งชาวบ้านมองว่าเจ้าหน้าที่เองก็ทำไม่ถูกที่ไม่ได้ถามความเป็นมาเป็นไปจากคณะกรรมการชุมชนก่อน จู่ๆก็มายึดและเข้ามาพร้อมอาวุธครบมือ ซึ่งเป็นสิ่งที่ไม่สมควรอย่างยิ่ง

อีกประการหนึ่งที่ชุมชนร่วมกันคิดก็คือ เหตุการณ์ลักษณะนี้จะเกิดขึ้นอีกกับคนอื่นๆอีกหรือไม่? คนในชุมชนอยู่กับป่ามานานทำไมจะใช้ประโยชน์จากป่าบ้างไม่ได้? กฎของชุมชนที่ตั้งไว้ศักดิ์สิทธิ์มากพอหรือยัง? และจะแก้ปัญหานี้ในระยะยาวได้อย่างไร? ดังนั้น แกนนำชุมชนจึงเริ่มนำกฎระเบียบของชุมชนมาพิจารณาโดยเฉพาะหัวข้อที่เกี่ยวข้องกับดินและน้ำ เมื่อมีการเสาะหากฎระเบียบขึ้นมาใหม่ และนอกจากนั้นยังเขียนกฎระเบียบที่เกี่ยวข้องกับน้ำและป่า ไว้เตือนในบริเวณแหล่งเพาะพันธุ์สัตว์น้ำ ในเขตป่า เขตน้ำตกท่าบันได เขตติดต่อระหว่างหมู่บ้าน ให้เป็นที่ทราบโดยทั่วกัน

ดังนั้นชุมชนจึงได้ทบทวนกฎระเบียบของชุมชนเกี่ยวกับการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ ชุมชนมองว่า หากทรัพยากรทั้งน้ำและป่าอุดมสมบูรณ์เหมือนเดิม หากไม่มีบทลงโทษหรือมาตรการเป็นข้อห้ามไม่ให้ทั้งคนในและคนนอกกรูกรานป่าและน้ำ ก็จะมีคนคอยละเมิดกฎ หากมีคนทำผิดต่อและน้ำมากขึ้น สิ่งที่ชุมชนทำร่วมกันมาก็จะสูญเปล่า อีกทั้งจะต้องให้สิทธิ์กับคนในชุมชน ซึ่งเป็นคนดูแลรักษาทรัพยากรเข้ามาใช้ประโยชน์โดยชอบธรรมด้วย

4.2 กฎ กติกาของชุมชน

กฎระเบียบ ข้อบังคับของชุมชนปางจำปี

เกี่ยวกับการดูแลรักษาทรัพยากรธรรมชาติ สิ่งแวดล้อมและความสงบสุข

ข้อที่ 1 ระเบียบนี้มีชื่อว่า “ข้อบังคับการดูแลรักษาทรัพยากรธรรมชาติ สิ่งแวดล้อมและความสงบสุข บ้านปางจำปี หมู่ที่ 7 ตำบลห้วยแก้ว จังหวัดเชียงใหม่”

ข้อที่ 2 ในระเบียบข้อบังคับนี้

ไม้ หมายถึง ไม้ไผ่ ไม้ยืนต้นทุกชนิด

อาหาร หมายถึง ราก ใบ ดอก ผล เมล็ด หน่อ เห็ด มัน แมลงและสัตว์ป่าต่างๆ

เชื้อเพลิง หมายถึง ฟืน ถ่าน

กองทุน หมายถึง กองทุนดูแลรักษาทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมบ้านปางจำปี

หมู่บ้าน หมายถึง เขตพื้นที่รับผิดชอบของตำบลห้วยแก้ว

คณะกรรมการ หมายถึง คณะกรรมการดูแลรักษาทรัพยากรธรรมชาติและ

สิ่งแวดล้อมและความสงบสุขหมู่บ้านปางจำปี

ข้อที่ 3 รายได้ของกองทุนดูแลรักษาทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมบ้านปางจำปี

1. เงินค่าปรับ
2. เงินค่าบริจาค เงินอุดหนุนจากองค์กร หรือบุคคลภายนอก โดยปราศจากเงื่อนไข ข้อผูกพัน
3. เงินจากการระดมทุนโดยวิธีไม่จัดระเบียบและถูกต้องตามกฎหมาย

ข้อที่ 4 การใช้ประโยชน์แบ่งเป็น 2 ส่วน คือ ป่าอนุรักษ์และป่าใช้สอย

ป่าอนุรักษ์ จะสงวนใช้เป็นต้นน้ำ ลำธาร กล่าวคือ บริเวณขุนห้วยแม่ลายน้อย ขุนห้วยเปียงหลวง ขุนห้วยงูเหลือม ขุนห้วยฮ่อมคินขาว ขุนห้วยม่อนเหล็ก โดยห้ามมิให้ตัดไม้โดยเด็ดขาด แต่สามารถเข้าไปเก็บของป่าและเลี้ยงสัตว์ได้

ป่าไม้ใช้สอย 1) อนุญาตให้ตัดไม้เพื่อใช้ปลูกบ้านเรือน โรงเรือน ครอบครวละ 1 หลัง และได้อนุโลมจากคณะกรรมการและหน่วยงานของรัฐที่รับผิดชอบ

2) ถ้าคณะกรรมการเห็นความจำเป็นของชาวบ้านและให้ตัดต้นไม้เพื่อใช้สอย ผู้ตัดต้นไม้จะต้องปลูกต้นไม้ทดแทนจำนวน 10 ต้น ต่อต้นไม้ที่ตัด 1 ต้นและต้องดูแลรักษาในระยะเวลา 3 ปี

ข้อที่ 5 กฎระเบียบการจัดการธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม

1. ห้ามมิให้มีการตัดต้นไม้ในป่าไปขาย แต่สามารถเก็บขอนไม้บนไพรมาเป็นฟืนและเชื้อเพลิงได้

2. ห้ามมิให้ตัดไม้ยืนต้นทุกประเภทบริเวณป่าขุนน้ำ เพื่อให้ผืนดินฟื้นคืนสภาพในกรณีที่มีความจำเป็นต้องได้รับการอนุโลมจากคณะกรรมการดูแลรักษาธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมหมู่บ้าน กรณีจำเป็นมีดังนี้ สร้างบ้านใหม่เนื่องจากไฟไหม้บ้าน แยกครอบครวใหม่และบ้านอยู่ในสภาพที่ไม่มั่นคงถาวร

3. ห้ามมิให้คนต่างตำบล ต่างหมู่บ้าน มาเก็บหน่อไม้ ไม้ไผ่ทุกชนิดบริเวณป่าชุมชน

4. สำหรับบุคคลภายในหมู่บ้าน สามารถเก็บหน่อไม้และของป่าขายได้ไม่เกินวันละ 100 กิโลกรัม

5. การใช้ไม้ไผ่บริเวณป่าชุมชน ไม้ไผ่ขายได้ไม่เกินครอบครวละ 100 เล่มต่อปี ไผ่บง 100 เล่มต่อปี และไม้ไผ่ไร่ 100 เล่มต่อปี โดยมีให้นำมาซื้อขาย

6. ห้ามจุดไฟเผาป่าโดยไม่ได้รับอนุญาต

7. ห้ามการ ตัด และถางเปลือกไม้ หรือทำการอื่นๆที่เป็นสาเหตุให้ต้นไม้ตาย

8. ห้ามเผาถ่านและทำไม้ฟืนจากป่า จะต้องได้รับอนุญาต/อนุโลมจากคณะกรรมการดูแลรักษาธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมหมู่บ้าน

9. ห้ามคนนอกพื้นที่ล่าสัตว์ป่าทุกชนิดบริเวณป่า

10. ห้ามเบื้อ ระเบิดปลา และชื้อตปลาในลำห้วยสาธารณะ
11. ห้ามนำหิน ดิน ทราย ออกจากลำห้วยและพื้นที่สาธารณะ โดยมีได้รับการยินยอมและอนุโลมจากคณะกรรมการดูแลรักษาธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมหมู่บ้าน
12. ห้ามเก็บหน่อไม้ตั้งแต่เดือนตุลาคมถึงเดือนพฤษภาคมของปีถัดไป
13. ประชาชนทุกคนจะต้องช่วยกันกำจัดลูกน้ำยุงลายภายในหมู่บ้านและตำบล

ข้อที่ 6 บทลงโทษ

1. ผู้ที่กระทำความผิดด้วยการตัดต้นไม้ให้ลงโทษดังนี้ คือ กระทำความผิดครั้งแรกให้ปรับไหมตามเส้นผ่าศูนย์กลางของต้นไม้ที่ตัดไป โดยไม่ได้รับอนุญาตจากคณะกรรมการดูแลรักษาธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมหมู่บ้าน ค่าปรับไม่เกินนิ้วละ 500 บาท และยึดของกลางเข้ากองทุน ซึ่งอยู่ในความดูแลของคณะกรรมการดูแลของคณะกรรมการดูแลรักษาธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมหมู่บ้าน หากกระทำความผิดเป็นครั้งที่ 2 ให้ปรับไหมเหมือนครั้งแรกยึดของกลางและนำส่งเจ้าหน้าที่ของรัฐ
2. บุคคลต่างตำบล หมู่บ้านที่เข้ามาตัดหน่อ ไม้ไผ่และเก็บของป่า ให้ปรับครั้งละไม่เกิน 1,000 บาท พร้อมยึดของกลางเข้ากองทุนดูแลรักษาทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม
3. บุคคลภายในหมู่บ้านที่ตัดไม้ไผ่ และเอาหน่อไม้เกินกว่าที่กำหนดไว้ ปรับไม่เกินครั้งละ 200 บาท หรือปรับจำนวนหน่อที่เกิดคิดค่าราคาสองเท่าของราคาซื้อขายหน่อไม้ในขณะนั้น
4. บุคคลที่เผาป่าปรับไม่เกินครั้งละ 5,000 บาทและส่งตัวให้กับเจ้าหน้าที่ของรัฐ
5. ห้ามบุคคลต่างตำบลเข้ามาล่าสัตว์ในป่าชุมชน จะถูกปรับตามขนาดของสัตว์ที่ล่า คือ สัตว์ใหญ่ปรับไม่เกินตัวละ 5,000 บาท สัตว์เล็กปรับไม่เกินตัวละ 500 บาทพร้อมยึดของกลาง นำเงินเข้ากองทุนและนำตัวผู้กระทำความผิดส่งเจ้าหน้าที่ตำรวจเพื่อดำเนินคดีต่อไป
6. บุคคลที่ระเบิด หรือชื้อต เบื้อปลา ปรับไม่เกินครั้งละ 5,000 บาท พร้อมทั้งยึดของกลาง นำเงินเข้ากองทุนและนำตัวผู้กระทำความผิดส่งเจ้าหน้าที่ของรัฐ
7. หากมีการดำเนินการลงโทษสิ้นสุดลง ค่าปรับมีสัดส่วนในการแบ่ง ดังนี้
 - 7.1 ผู้ชี้เบาะแสจับกุมได้ร้อยละ 40
 - 7.2 ผู้ที่ดำเนินการจับกุมได้ร้อยละ 40
 - 7.3 เข้ากองทุนร้อยละ 20

ข้อที่ 7 การปลูกสร้างบ้าน หรือ สิ่งปลูกสร้างต้องห่างจากลำน้ำไม่น้อยกว่า 3 เมตร และห่างจากถนนใหญ่ 3 เมตร หรือได้รับการอนุโลมจากคณะกรรมการฯ

ข้อที่ 8 ห้ามกระทำการใดๆ ที่กีดขวางลำน้ำ หรือทำให้น้ำเปลี่ยนทิศทางการไหลของน้ำสาธารณะทุกสาย

ข้อที่ 9 การตั้งเครื่องสูบน้ำสาธารณะ เพื่อนำมาใช้ในการเกษตร หรืออื่นๆ ที่อนุญาตต้องมีขนาดเส้นผ่าศูนย์กลางไม่เกิน 1 นิ้ว

ข้อที่ 10 ยกเว้นในการกระทำตามข้อ 20, 21 อนุโลมเฉพาะเป็นการกระทำเพื่อนำน้ำมาใช้ประโยชน์แก่ชุมชนโดยส่วนรวมของหมู่บ้าน แต่ต้องขออนุญาตจากคณะกรรมการฯ ก่อน

ข้อที่ 11 บทลงโทษ

1. ผู้กระทำความผิดตามข้อ 21 ปรับไม่เกิน 5,000 บาท
2. ผู้ที่กระทำความผิดตามข้อ 22 ปรับไม่เกินนี้วละ 5,000 บาท

ข้อที่ 12 ห้ามทิ้งขยะในที่สาธารณะต่างๆ อาทิเช่น ถนน ลำคลอง แม่น้ำ ฝ้าฝืนปรับครั้งละไม่เกิน 1,000 บาท

ข้อที่ 13 หิน ดิน ทรายในเขตตำบลห้วยแก้ว นำมาใช้ประโยชน์ในการก่อสร้างถนนเข้าหมู่บ้านจะต้องได้รับความยินยอม อนุโลมจากคณะกรรมการฯ หรือเจ้าหน้าที่รัฐอื่นๆ ที่เกี่ยวข้องกับการอนุญาต บทลงโทษ ฝ่าฝืนปรับครั้งละไม่เกิน 10,000 บาทและดำเนินคดีตามกฎหมาย

ภาพ 22 ป้ายแสดงกฎข้อห้ามจับสัตว์น้ำอย่างเด็ดขาด

4.3 การมีส่วนร่วมของชุมชนในการกำหนดกฎ กติกา

กฎ ระเบียบของชุมชนที่เกี่ยวกับการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมนี้ เป็นระเบียบที่ชุมชนได้มีส่วนร่วมในการกำหนดกฎระเบียบ จากที่แต่ก่อนชุมชนมีการกำหนดไว้แต่ยังไม่ครอบคลุมเรื่องทรัพยากรธรรมชาติดิน น้ำ ป่า มีวัตถุประสงค์เพื่อป้องกันและควบคุมการเข้ามาฉกฉวยผลประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติจนเกินพอดี ซึ่งนับตั้งแต่จัดตั้งกฎระเบียบนี้ขึ้นมาประกอบกับความตระหนักในการสูญเสียที่จะเกิดขึ้น จึงทำให้คนในชุมชนปางจำปี ต่างก็ช่วยกันดูแลรักษาทรัพยากรธรรมชาติของชุมชนไปพร้อมกับปฏิบัติตามกฎระเบียบนี้อย่างเคร่งครัด

4.4 ระเบียบ กฎ ข้อปฏิบัติที่ดีของชุมชนในการจัดการทรัพยากร

จากการที่ชุมชนได้ร่วมกันกำหนดเขตอนุรักษ์พันธุ์สัตว์น้ำในลำห้วยแม่ลายน้อย บริเวณอุทยานการเรียนรู้บ้านวังปลาทำบันได รวมทั้งกำหนดกฎระเบียบห้ามจับสัตว์น้ำเด็ดขาด ทำให้พันธุ์ปลาเพิ่มขึ้นจากเดิม อย่างไรก็ตามยังมีคนที่ฝ่าฝืนกฎระเบียบ ลักลอบจับสัตว์น้ำในเขตอนุรักษ์ ซึ่งคณะกรรมการหมู่บ้านได้ปฏิบัติตามบทลงโทษของชุมชนอย่างเคร่งครัด

อีกกรณีที่ถูกขายของคณะกรรมการคนหนึ่งได้ฝ่าฝืนกฎระเบียบ ลักลอบหาปลาในเขตอนุรักษ์ ผู้ใหญ่บ้าน และคณะกรรมการคนอื่นก็มีความเกรงใจ แต่คณะกรรมการผู้นั้นได้บอกให้ลงโทษตามกฎระเบียบของชุมชน ไม่ควรที่จะละเว้น หรือปรับลดโทษลง เพราะว่าผู้นำจะต้องทำเป็นตัวอย่างแก่คนในชุมชน การที่จะละเว้นหรือปรับลดโทษไม่เป็นการสมควรอย่างยิ่ง เพราะชาวบ้านจะว่ากล่าวได้ เขาได้จ่ายค่าปรับตามกฎชุมชนโดยการผ่อนชำระเดือนละ 500 บาท นับเป็นตัวอย่างที่ดีของการปฏิบัติตามกฎระเบียบของชุมชน

4.5 ข้อปฏิบัติที่ดีของชุมชนที่สามารถขยายผลสู่ชุมชนอื่น

ชุมชนได้เชื่อมโยงภูมิปัญญามาใช้ในการอนุรักษ์และฟื้นฟูทรัพยากรธรรมชาติ รวมทั้งการกำหนดกฎระเบียบ ซึ่งเป็นกฎระเบียบที่ดี และสามารถขยายผลสู่ชุมชนอื่นได้ ดังนี้

1) ข้อกำหนดเรื่องการหาหน่อไม้ เช่น ห้ามเก็บหน่อไม้ตั้งแต่เดือนตุลาคมถึงเดือนพฤษภาคมของปีถัดไป ห้ามมิให้คนต่างตำบล ต่างหมู่บ้าน มาเก็บหน่อไม้ ไม้ไผ่ทุกชนิดบริเวณป่าชุมชน สำหรับบุคคลภายในหมู่บ้าน สามารถเก็บหน่อไม้และของป่าขายได้ไม่เกินวันละ 100 กิโลกรัม

2) ป่าไม้ใช้สอย อนุญาตให้ตัดไม้เพื่อใช้ปลูกบ้านเรือน โรงเรือน ครอบคร้วละ 1 หลัง และได้อนุโลมจากคณะกรรมการและหน่วยงานของรัฐที่รับผิดชอบ ถ้าคณะกรรมการเห็นความจำเป็นของ

ชาวบ้านและให้ตัดต้นไม้เพื่อใช้สอย ผู้ตัดต้นไม้จะต้องปลูกต้นไม้ทดแทนจำนวน 10 ต้น ต่อต้นไม้ที่ตัด 1 ต้นและต้องดูแลรักษาในระยะเวลา 3 ปี

นอกจากนี้การปฏิบัติตามกฎระเบียบอย่างเคร่งครัดแล้ว จิตสำนึกในการอนุรักษ์ได้ฝังลึกเข้าไปในการใช้ประโยชน์จากป่าของคนปวงจำปี ที่คำนึงถึงการใช้ประโยชน์อย่างยั่งยืนถึงลูกหลานในอนาคต เช่น การใช้ประโยชน์จากต้นกล้วยป่า ชาวบ้านจะตัดเฉพาะส่วนที่ใช้ประโยชน์เท่านั้น ไม่ตัดทั้งต้น นอกจากจะใช้ใบตอง ปลีกกล้วย หยวกกล้วยแล้ว จะตัดยอดกล้วยป่าเพื่อนำมา “จำตอง” เป็นใบตองมวนยาเส้น และห่อกาละแม ขายส่งให้กับพ่อค้าในเมืองเป็นอาชีพหลักที่เป็นภูมิปัญญาของคนปวงจำปีมาตั้งแต่อดีตถึงปัจจุบัน

4.6 เรือนไข ปัจจัยความสำเร็จของการจัดการทรัพยากรสู่ความสำเร็จของการมีกฎ ระเบียบที่ดี

- 1) ความตระหนัก และจิตสำนึกของคนในชุมชนที่เห็นถึงทรัพยากรธรรมชาติมีความเสื่อมโทรม จึงลุกขึ้นมาช่วยกันฟื้นฟูทรัพยากรธรรมชาติให้กลับฟื้นคืนมาดังเดิม
- 2) การมีส่วนร่วมของคนในชุมชนในการกำหนดกฎระเบียบ ทำให้มีความเห็นพ้องต้องกันของคนหมู่มาก
- 3) การได้รับผลประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติที่ชาวบ้านได้มีส่วนร่วมในการฟื้นฟู และการปฏิบัติตามกฎระเบียบ ทำให้ป่า ดิน น้ำมีความอุดมสมบูรณ์ ส่งผลให้ชาวบ้านมีรายได้จากผลผลิตจากป่า มีน้ำเพียงพอในการทำเกษตร และสัตว์น้ำกลับคืนมา
- 4) การปฏิบัติตามกฎระเบียบของชุมชนอย่างเคร่งครัด ไม่มีการละเว้นให้แก่บุคคลใด ทั้งคนภายในชุมชน และคนภายนอกชุมชน

กล่าวโดยสรุป ในด้านกฎกติกาในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติของชุมชนปวงจำปี ในอดีตเป็นกฎชุมชนที่กำหนดขึ้นตามประเพณี คนในชุมชนได้ปฏิบัติสืบต่อกันมา ไม่มีการบังคับ ต่อมาเมื่อมีการปกครองจากทางการที่เป็นระบบกำนัน ผู้ใหญ่บ้าน มีการตั้งกฎระเบียบชุมชนขึ้นเพื่อรักษาความสงบเรียบร้อยในชุมชนเป็นส่วนใหญ่ แต่ไม่ได้ครอบคลุมในด้านการใช้ประโยชน์ การดูแลรักษาทรัพยากรธรรมชาติ ส่งผลให้มีการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติอย่างขาดการอนุรักษ์ กอปรกับการเพิ่มขึ้นของประชากรที่มากขึ้นเรื่อยๆ คนต่างถิ่นก็เข้ามาหากินในเขตป่าของชุมชน ทำให้ทรัพยากรธรรมชาติหลายประเภทเกิดการร่อยหรอ และเสื่อมโทรมลง

ชุมชนจึงได้ร่วมกันกำหนดกฎกติกาที่เป็นทางการมากขึ้น ที่เป็นเป็นลายลักษณ์อักษรขึ้นมาควบคุมการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติ โดยให้ความสำคัญกับคนในชุมชนที่มีสิทธิในการใช้ประโยชน์ควบคู่ไปกับการดูแลรักษา และห้ามมิให้คนภายนอกเข้ามาใช้ประโยชน์โดยเด็ดขาด

โดยมีบทลงโทษที่ปรับเป็นตัวเงินกำกับไว้ และนำเงินเข้ากองทุนไว้ใช้ประโยชน์สาธารณะในชุมชน

การปฏิบัติตามกฎศึกษาดังกล่าวของชุมชนปางจำปี เป็นไปอย่างเคร่งครัด ไม่มีการยกเว้นหรือละเว้นให้แก่บุคคลใดทั้งสิ้น ในขณะเดียวกัน แกนนำในชุมชนได้สร้างจิตสำนึก สร้างความตระหนักในการใช้ประโยชน์ การอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติให้แก่คนในชุมชน โดยเฉพาะเด็กเยาวชนคนรุ่นใหม่ที่ได้ดึงเข้ามามีส่วนร่วมในกิจกรรมของอุทยานการเรียนรู้ปางจำปี เพื่อปลูกฝังความรักในธรรมชาติ ความสำคัญของดิน น้ำ ป่าที่มีต่อการดำรงชีวิตของพวกเขา ความห่วงใยในสมบัติของชุมชน จะเป็นสิ่งที่มีความยั่งยืนมากกว่ากฎกติกาใดๆ

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

ตอนที่ 5 : บทสรุป

จากชุมชนที่ถูกตราหน้าว่า “มอดไม้ทำลายป่า” ได้ถูกขนานนามให้เป็น “ชุมชนอนุรักษ์ทรัพยากร” ได้เกิดขึ้นเพียงไม่กี่ปีหลังจากที่ชุมชนได้เริ่มรับผลจากการกระทำต่อป่าและน้ำอย่างรุนแรงซ้ำ เมื่อเส้นเลือดใหญ่ที่หล่อเลี้ยงทุกชีวิตในชุมชนกำลังเริ่มเหือดแห้ง ป่าเริ่มเสื่อมโทรม เมื่อเข้าป่าหาอาหาร แทบจะไม่ได้คิดมือกลับบ้าน เมื่อนั้นเองจึงทำให้ชุมชนรู้ซึ่งแล้วว่า ตนเองได้กระทำผิดต่อธรรมชาติมากเพียงใด จึงพยายามหาทางแก้ไขปัญหาด้วยการร้องขอความช่วยเหลือจากหน่วยงานภายนอก หวังเพียงให้มาช่วยให้ป่าฟื้นคืนกลับมาได้เช่นเดิม

แต่ความช่วยเหลือก็ทำได้เพียงการแก้ไขเฉพาะหน้าเท่านั้น รากของปัญหา ยังไม่ถูกค้นพบและไม่ถูกแก้ไข เมื่อได้เครื่องมืองานวิจัยเพื่อท้องถิ่นเข้ามาหนุนช่วย ให้ชุมชนสาวลึกลงไปให้เห็นถึงรากปัญหา ได้เห็นสาเหตุของน้ำแม่ลายน้อยไม่ไหล ได้เห็นสภาพความเสื่อมโทรมที่แท้จริงของป่า รวมถึงได้คำตอบที่จะนำมาแก้ปัญหาก็ได้ นั่นก็คือ “หากผู้ใดทำลาย ผู้นั้นก็ต้องเป็นผู้สร้าง”

แกนนำชุมชน บุคคลกลุ่มแรกที่เป็นผู้ขับเคลื่อนเพื่อแก้ไขปัญหาคือเป็นผู้สร้างเงื่อนไขให้เกิด การรวมพลัง รวมกำลังของคนในชุมชนเพื่อนำน้ำและป่าของพวกเขากลับมา โดยอาศัยทั้งความรู้ที่อยู่ในชุมชนและความรู้ที่ออกไปเรียนรู้จากภายนอก ผ่านการพูดคุยแลกเปลี่ยน ทดลองทำจนสามารถสัมผัสผลที่เห็นเป็นรูปธรรมจับต้องได้

กระบวนการในการทำวิจัยทำให้ทรัพยากรธรรมชาติที่เสื่อมโทรมเริ่มฟื้นตัว ผลผลิตจากป่าน้ำเพิ่มมากขึ้น มีการกำหนดกฎระเบียบการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติเพื่อให้มีการใช้อย่างยั่งยืน ส่งผลให้ทรัพยากรธรรมชาติได้รับการฟื้นฟู ชุมชนมีระเบียบปฏิบัติไปในแนวทางเดียวกัน คนในชุมชนมีรายได้จากทรัพยากรดิน น้ำ ป่าตลอดทั้งปี เกิดอุทยานการเรียนรู้ที่เป็นแหล่งเรียนรู้ของคนปวงจำปี และคนภายนอกได้เข้ามาเรียนรู้การจัดการทรัพยากรธรรมชาติของชุมชนนำไปสู่การเป็นหมู่บ้านเศรษฐกิจพอเพียงในอนาคต

กฎกติกาของชุมชนในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติของชุมชนปวงจำปี เกิดจากการมีส่วนร่วม ความเห็นพ้องต้องกันในการกำหนดกฎระเบียบข้อบังคับเกี่ยวกับวิธีปฏิบัติต่อทรัพยากรธรรมชาติที่อยู่ในชุมชน ที่อยู่บนพื้นฐานของการนำภูมิปัญญา ความรู้ดั้งเดิมเข้ามาเป็นฐานคิดในการดำรงอยู่กับธรรมชาติที่มีความเอื้ออาทร ความสัมพันธ์กันแบบพึ่งพา และบนพื้นฐานของสิทธิชุมชน สิทธิหน้าหมู่บ้านในการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติ โดยมีกฎกติกาที่เป็นลายลักษณ์อักษรเข้ามาช่วยกำกับกฎกติกาตามธรรมชาติที่ชุมชนมีอยู่ ให้มีความหนักแน่น มีความ

ชัดเจนในการปฏิบัติมากยิ่งขึ้น เพื่อให้กฎระเบียบเหล่านี้ช่วยควบคุมผู้ทำลายทั้งในชุมชนที่ยังหลงเหลืออยู่ และบุคคลภายนอกที่จ้องเอาผลประโยชน์จากสิ่งที่ชุมชนหวงแหน

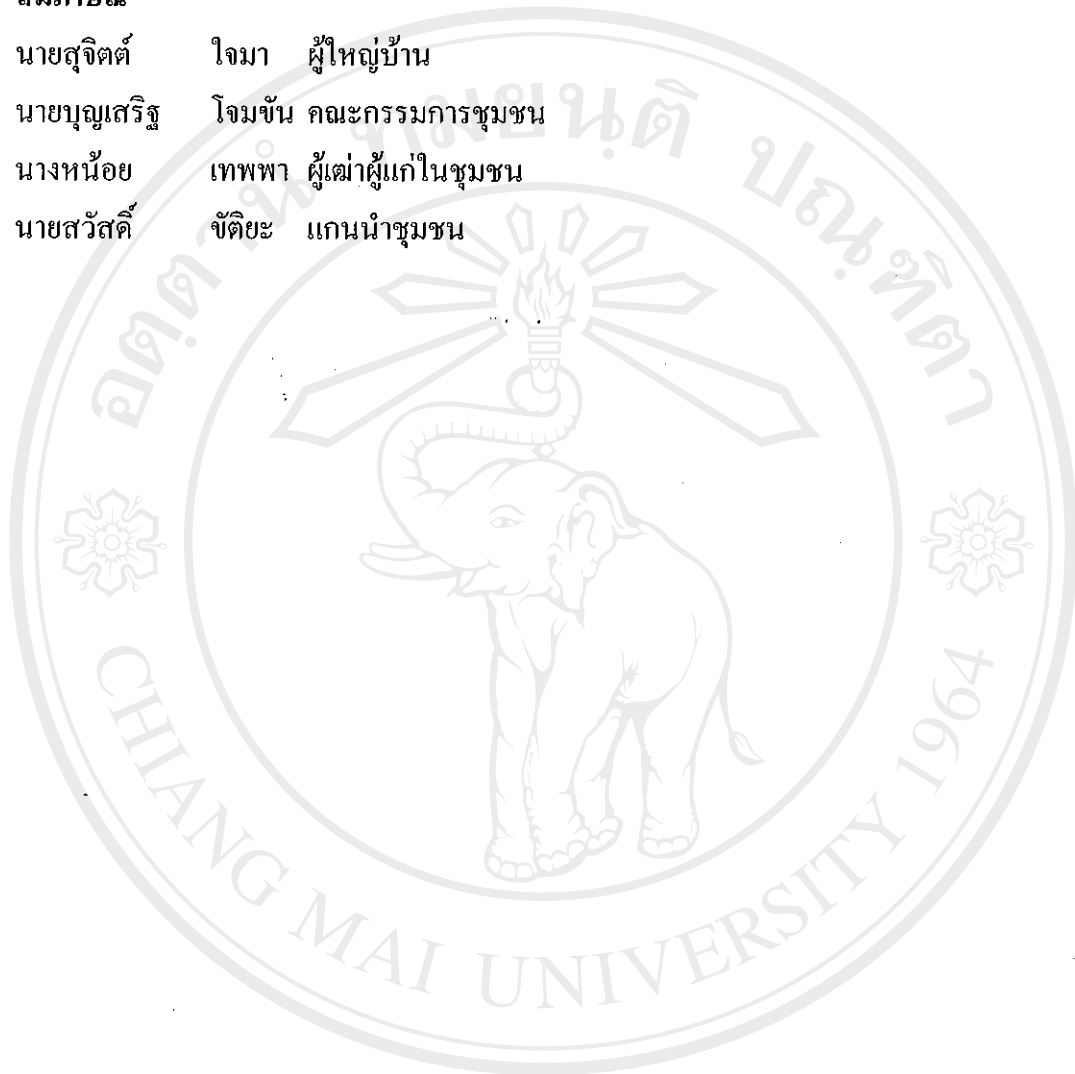
จากปางจำปีในวันนั้นมาเป็นปางจำปีทุกวันนี้ ชุมชนต้องผ่านร้อนผ่านหนาวและต่อสู้อุปสรรคทั้งภายในและสิ่งเร้าจากภายนอกมานับไม่ถ้วน โดยเฉพาะการต่อสู้กับตัวเองที่จะต้องตัดความละโมภจากการฉกฉวยเอาประโยชน์จากทรัพยากรแล้วหันมาดูแลรักษาทรัพยากรให้สามารถพึ่งพาได้นานๆ

ทุกวันนี้ปางจำปียังเดินหน้าที่จะพัฒนาตัวเองไปอย่างไม่หยุดยั้งได้พื้นน้ำ พื้นป่าสำเร็จ แต่พวกเขากำลังจะพ่นคนในชุมชนให้สามารถลืมตาอ้าปากได้ ภารกิจนี้อาจจะยังอีกยาวไกลแต่ชุมชนเองก็เชื่อมั่นใน “พลังของชุมชน” ที่จะพาพวกเขาไปถึงจุดหมายปลายทางได้โดยราบรื่น

บรรณานุกรม

สัมภาษณ์

- นายสุจิตต์ ใจมา ผู้ใหญ่บ้าน
 นายบุญเสริม ใจมัน คณะกรรมการชุมชน
 นางหน้อย เทพพา ผู้เฒ่าผู้แก่ในชุมชน
 นายสวัสดิ์ จัติยะ แกนนำชุมชน

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่

Copyright© by Chiang Mai University
 All rights reserved